

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Year: 6 - Number: 22, p. 217-236, Winter 2022

Türk-İran Mitoloji ve İnanışlarında Düalist Varlık Anlayışı* *Dualist Understanding of Existence in Turkish-Iranian Mythology and Beliefs*

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.1187461>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
11.10.2022

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
24.11.2022

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.12.2022

Asya Studies

Dr.  gr. Üyesi Murat Sultan  zkan
Karabük Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Felsefe Bölümü
msozkan@karabuk.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-8053-5579>

* "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu alışma için herhangi bir çıkar atışması bildirilmemiştir. Bu alışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

 z

Göktürk yazıtlarında yer, gök ve insanın Gök Tanrı tarafından yaratıldığı ima edilmektedir. Yazıtlarda tanrıça Umay'a ve kutsal yer-sulara da yer verilmekte, onlardan da yardım istendiği belirtilmektedir. Türk mitolojisinde evrenin doğumu ve insanın yaratılışı açıklanmaktadır. Bazı mitolojik derlemelerde tanrıların doğumuna da yer verilmektedir. Mitolojik anlatılardaki evren tasavvuru Oğuz Kağan destanındaki anlatılarla da örtüşmektedir. Türklere göre tanrıları ve ilk maddi unsurlar  ncesizdir. Bu öncesiz unsurlar su, toprak, kaya ve tohumlar olarak belirtilmektedir. Gök Tanrı, bu öncesiz unsurları kullanarak evrende iyi olanları ve kötülüğün temsilcisi Erlik'i yaratmıştır. Kötülüğün kaynağı ve yaratıcısı ise Erlik'tir. Türk mitolojisine göre her varlık tinsel ve maddi unsurlardan oluştuğu gibi insan da ruh ve bedenden müteşekkil bir varlıktır. Zerdüştlüğün varlık anlayışı Türk varlık anlayışıyla paralellik taşımaktadır. Zerdüştlükte varlıklar önce tinsel olarak yaratılmış daha sonraki devirlerde maddi olarak yaratılmışlardır. Türk ve İran varlık anlayışında hem ontolojik hem de etik düalite vardır. Zerdüştlükte iyi olan şeyleri yaratıcı Ahuramazda, kötülüğün kaynağı ve yaratıcısı ise Ehrimen'dir. Böylece iki düşünce sisteminde de kötülüğün kaynağı negatif güçler olduğundan kötülük problemi de ortadan kalkmaktadır. Yaratıcı güçlerin düalist olmasının yanında evrende de bir d alitenin olduğu belirtilmektedir. Var olan her şey soyut olan tinsellik ve somut olan maddenin birlikteliğiyle var olmaktadır. Bu düalite insan için de geçerlidir ve insan da ruh ve bedenden müteşekkil bir varlıktır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, Varlık, T z, Düalite, İyilik, Kötülük

Abstract

In Göktürk inscriptions, it is implied that the earth, sky and man were created by the Tengri. In the inscriptions, the goddess Umay and the holy place-waters are also included, and it is emphasised that they were asked for help. In Turkish mythology, the birth of the universe and the creation of man are explained. Some mythological beliefs also include the birth of gods. The conception of the universe in the mythological narratives also coincides with the narratives in the Oguz Kagan epic. According to the Turks, the gods and the first material elements are eternal. These primordial elements are referred to as water, soil, rock, and seeds. By using these eternal elements, the Tengri created the good ones in the universe and Erlik as the representative of evil. The source and creator of evil is Erlik. According to Turkish mythology, every being is composed of spiritual and material elements, and human is also a being composed of soul and body. Zoroastrianism's understanding of being has parallels with the Turkish understanding of being. In Zoroastrianism, beings were first created spiritually and later created materially. There is both ontological and ethical duality in Turkish and Iranian belief of being. In Zoroastrianism, the creator of good things is Ahuramazda, and the source and creator of evil is Ahriman. Thus, since the source of evil is opposite forces in both systems of thought, the problem of evil is eliminated. It is mentioned that there is a duality in the universe as well as the creative forces being dualists. Everything that exists exist with the unity of abstract spirituality and concrete matter. This duality is also valid for man, and man is a being composed of soul and body.

Keywords: God, Being, Substance, Duality, Goodness, Evil

Citation Information/Kaynaka Bilgisi

 zkan, M. S. (2022). Türk-İran Mitoloji ve İnanışlarında Düalist Varlık Anlayışı. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 6(22), 217-236.

GİRİŞ

Türklerin kurmuş oldukları ilk devletin tarihi, belgelere dayalı olarak MÖ 220 olarak gösterilmektedir. Ancak günümüzde yapılan antropolojik ve kültürel araştırmalarla Türklerin tarihinin MÖ on binli yıllara kadar uzandığı tespit edilmiştir. Türklerin, kültürel, dini, siyasi, sanatsal ve felsefi birikimleri Yazıtlar, mitoloji ve destanlar aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Türklerin varlık ve yaratılış hakkındaki görüşleri de bu kaynaklar vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Bu kaynakların yanı sıra komşu devletlerin tarihî kayıtları, seyyahların tutukları notlar da Türklerin varlık hakkındaki görüşlerine kaynaklık etmektedir. Bu kaynaklara dayanarak tanrıların, evrenin ve insanın doğumunun nasıl ele alındığı felsefi olarak incelenecektir. Türk varlık anlayışının düalist bir görüş olup olmadığı sorgulanacak ve İran coğrafyasında kurulan medeniyetlerle karşılaştırması yapılacaktır. İran coğrafyasında ileri sürülen düalist varlık anlayışı da incelenirken Saka Türklerinin bir kolu olan Medler'in bu düşünceye katkıları işlenecektir. Zerdüş'tün tebliğ etmiş olduğu Avesta'nın düalist varlık anlayışının oluşmasında ne gibi bir katkısının olduğu araştırılacaktır. Türk ve İran düşüncesindeki düalist varlık anlayışlarının benzer ve farklı yönleri irdelenecek, ortak bir kökene dayanıp dayanmadıkları soruşturulacaktır. Türk ve İran'daki düalist varlık anlayışının felsefe tarihindeki önemli düalist varlık görüşleriyle karşılaştırılacak benzer ve farklı yönleri ifade edilecektir. Ayrıca Türk mitolojisinde yer alan tanrıların doğuşu ile sudur teorisi arasında bir koşutluk olup olmadığı sorgulanacaktır.

TÜRKLERDE VARLIK VE YARATILIŞ

Türklerin varlık hakkındaki görüşleri farklı kaynaklar aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Genel olarak Türklerin varlık hakkındaki görüşlerine Göktürk yazıtlarında, mitolojik anlatılarda ve destanlarda yer verilmiştir. Bundan dolayı Türklerin varlık hakkındaki görüşleri üç başlık halinde incelenecektir. Çin kaynaklarında yer alan tarihi veriler Yazıtlarla koşutluk taşıdığından aynı başlık altında değerlendirilecektir. Yazıtlar devlet eliyle kayda geçirildiğinden resmi görüş niteliği taşıdığından öncelikli olarak Yazıtlardaki varlık görüşü ele alınacaktır.

Göktürk Yazıtlarına Göre Varlık ve Yaratılış

Türklerin asıl dini Gök Tanrı dinidir. Gök Tanrı hem mutlak güç sahibi hem de semavi bir Tanrı'dır. (Bıçak, 2009: 55). Ancak Türkler tarihsel süreç içerisinde doğal güçlere, atalar kültüne de inanmışlardır. Yer-su ve gök cisimleri gibi doğal güçlere önem vermiş, ataların ruhlarından da yardım beklemiş ve onları kutsamışlardır (Bıçak, 2009: 55). Doğal olan her şeyin bir ruha sahip olduğuna dair inanç, yer-su ruhları altında toplanmış ve onlara dua da edilmiştir. Bu da doğaya saygılı davranmaya ve zarar vermemeye kaynaklık etmiştir (Bıçak, 2009: 61). Dünyada birçok şeyin sahibi olduğuna inanılan yer-suların Türklerin hayatında önemli bir yeri vardır. İnsanlar hayatlarının yolunda gitmesini kutsal yer-suların manevi desteğine bağlamışlardır. Kutsal yer-sulara gökteki yıldızlar gibi ayrıcalıklar atfedilmiştir. Kutsal yer-sular bağımsız olarak değil sadece Gök Tanrı'yla veya tanrılarla birlikte yardım edebilmektedirler (Bıçak, 2009: 41). Göktürk yazıtlarında da kutsal yer-sulara ve tanrıça Umay'a yer verilmiş olsa da hep Gök Tanrı ön planda tutulmuş, o başat Tanrı olarak görülmüştür. Türkler, tanrıların doğumunu (*teogoni*), evrendoğumu (*kozmogoni*) ve insanların doğumunu (*antropogonia*) da Gök Tanrı'ya öncelik vererek açıklamaya çalışmışlardır.

Göktürk yazıtlarında Türklerin varlık ve evrendoğumuyla ilgili görüşleri bir cümle ile özetlenmiştir: “*Üste mavi gök (üze kök tengri), alta yağız yer kılındıka, ikisinin arasında insan oğlu kılınmış...*” (Ergin, 2013: 40-41). Bu ifadede geçen gök-tengri, Gök Tanrı'yı değil, doğrudan mavi gökyüzünü işaret etmektedir (Kafesoğlu, 1980: 58-59). Ayrıca evrenin bir sıralama doğrultusunda yaratılmış olduğu da aynı cümlede belirtilmektedir. Bu sıralamaya göre önce mavi gök akabinde yağız yer son olarak da insanlar yaratılmıştır (Özden, 2014: 30). Evrenin yaratılışı insanın yaratılışından önce gerçekleşmiştir. Diğer bir ifadeyle önce insanın yaşayabileceği uygun ortam oluşturulmuş akabinde de insanoğlu kılınmıştır.

Göktürk yazıtlarından alınan yukarıdaki ifadede yaratıldığı/oluşturduğunda şeklinde tercüme edilen “kıl” sözcüğü eylem bildirir ve yapmak, oluşturmak anlamına gelir, ancak “kıl” eylemi cümlede edilgin olarak kullanıldığından anlam muğlaklaşmakta ve yeri göğü oluşturanın kim olduğu belirsiz kalmaktadır (Roux, 2015: 72). Ayrıca yukarıda alıntılanan ibarede geçen ifadeler yoktan yaratmayı da doğrudan ifade etmemektedir. Çünkü dönüşlü ve eylem bildiren “kıl” fiili kullanılmıştır. Eylem bildiren sözcük bu ifadede ve ilgili Yazıtlarda yaratma anlamında değil, yapmak ya da inşa etmek anlamında kullanılmıştır (Roux, 1994: 87). Çin kaynaklarının aktardığına göre de Hunlar evrenin ezeli olduğuna

inanırlarmış. Göktürk ve Uygurlarda da benzer inanışlara rastlanmıştır. Yeri ve göğü Tanrı'nın yarattığına yönelik kozmogonik mitler Ön-Türkler dönemine dayandığı söylenebilir. Bu kozmogonik anlayışlar, Türk masallarında da şöyle ifade edilmektedir: “Bir vardı bir yoktu Tanrı’dan başka kimse yoktu” (Bayat, 2011: 80-81).

Göktürk yazıtlarında Gök Tanrı’ya yer verilmiş olsa da bazı cümlelerde de Tanrı; gök, yer veya yer-su ile birlikte anılmıştır (İnan, 1976: 15-16). Kültigin yazıtında hakanın anası Umay’a benzetilmektedir. (Ergin, 2013: 53). Tonyukuk yazıtında ise “Tanrı Umay’ın kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı” oldukları ifade edilmektedir (Tekin, 2003: 91). Göktürk yazıtlarında “Yukarıdaki gök ile aşağıdaki yer öyle buyurmuşlardı” denilmektedir. Yer, göğe göre ikinci planda kalmış ve Yazıtlarda sadece bir kere yukarıdaki gibi emir vermiştir. Fiziki bir nesne olarak yerin etkisi, gökle uyum ve ahenk içerisinde olmasının doğal bir sonucudur (Roux, 2015: 138). Gök ve yer buyurdıklarından onlara tinsel bir güç de atfedilmekte ve edimlerin kaynağı olarak sunulmaktadırlar. Dolayısıyla yazıtlardaki gök sözcüğü hem gerçek anlamıyla semayı hem de kavramsal olarak Tanrı’nın yüceliğini belirtmektedir.

Göktürk yazıtlarında Tanrı gökle ilişkilendirildiği gibi Avrasya’daki çeşitli mitolojik ve dini metinlerde de Tanrı gökle ilişkilendirilmiştir. Farklı dillerdeki Tanrı adı, gökyüzü anlamına da gelmektedir. Moğolca, *Tengri*; Çince, *Tien*, Babilce, *Anu*; Sümerce, *Dingir* gökyüzü anlamını da taşımaktadır. Türkçenin farklı lehçelerindeyse *Tangri*, *Tenri*, *Tengere*, *Tangara*, *Ture*, *Tenegere* olarak telaffuz edilen “*Tengri sözcüğü hem göğü hem de Gök Tanrı’yi ifade*” etmektedir (Çoruhlu, 2002: 19). Farklı Türk boylarında Tanrı kelimesinin karşılığı olarak kullanılan, aynı anlama gelen ve telaffuz farklılığı olan bu sözcükler somut olarak göğü ifade etmiş olsalar da ad olarak göğün en yüksek, ulu, yüce ve ışıklı kısmının niteliklerini belirtmektedir. Orta Asya’da tarım ve hayvancılıkla uğraşan Türkler, kudretli ve yaratıcı büyük Gök Tanrı’ya inanır ve ona tapardı (Eliade, 1999: 27). Göktürkler ve Uygurlar zamanında maddi bir varlık olan gök ile ona hâkim olan ruhun ayrı ayrı anılmasına gerek duyulmamıştır (İnan, 1976: 17). Gök kelimesi ulu ve yüce anlamında Tanrı’yı niteleyen sıfat olarak da kullanılmıştır. O, yaratan, hayat veren, yardım edip yol gösteren, bilgilendiren, hükmeden ve öldüren yüce varlıktır. Küçük ve Tümer’e göre (1993: 80-81) Gök Tanrı milli bir Tanrı; Roux’a göre ise (1994:90) o hanedanlık Tanrı’sıdır.

Metinlerde Gök Tanrı’nın nitelikleri sayılırken boyutu, mavi rengi, gücü ve her şeyin üzerinde olduğu vurgulanmaktadır. Yazıtlarda, “...üze kök Tengri asra yağız yer...” ifadesiyle Tanrı’nın her şeyin üzerinde olduğu belirtilmektedir (Erdoğan, 2020: 191). Üze sözcüğü hem Tanrı’nın evrenin üzerinde olduğunu belirtir hem de onu bu evrenle bağlantılı hale getirir. Üzenin karşıtı olarak aşa (asara) ya da yer konumlandırılmıştır ve aşa, dünyayı niteleyen bir zarftır. Bu, Türklere ait transandantal bir tasarımdır, var olan her şeyin üzerinde olan ve kendisine umut bağlanan Tanrı anlayışına dayanır (Roux, 2015: 127). Üze; üstte, yukarıda anlamında kullanılan durum bildiren bir zarf olsa da aynı zamanda Tanrı’nın ululuğunu ve yüceliğini de belirtmektedir. Yukarıdaki güç ve kudret sahibi Tanrı’nın yardımıyla insanlar kendilerini kötülüklerden korumaktadırlar (Roux, 1994: 94).

Çin kaynaklarına göre de Türkler, Hunlardan (MÖ 2. yy) itibaren Gök Tanrı’ya inanmaktadırlar. Türk devletlerinde ve boylarında bu inanç bir kült haline getirilmiştir (İnan, 1976: 15-16). Türk boylarında Ulu Tanrı değişik adlarla anılmıştır: Gök Tanrı ya da en Yüce Tanrı’yı Altaylar, *Ülgen*; Güney Altaylılar, *Kuday*; Soyutlar, *Kayra Kan* olarak anmışlardır. Kamların bazılarına göre ise *Kayra Kan* tanrıların en yücesidir ve *Ülgen*, *Kızagan* ve *Mergen* gibi tanrılar onun çocuklarıdır. Yine kamların dualarında *Kızagan* ve *Mergen*, *Ülgen*’in hizmetinde olan iyi ruhlar olarak da dile getirilmişlerdir (İnan, 1976: 20). Tanrılar hiyerarşisinde *Yayık*, *Suyle*, *Karlık* ve *Utkuçi* de iyi tanrılar olarak *Ülgen*’in hizmetindedir. *Yayık* ise *Ülgen* ve insanlar arasında aracılık yaparak insanları korur ve onlara yardım eder. Kamlar da onun rehberliğinde *Ülgen*’e ulaşip insanlara yardım ederler. Dolayısıyla farklı boylar yaratıcı olan Tanrı’yı farklı kavramlarla ifade etmişlerdir. Altay Türklerine göre “*Ülgen yaratıcıdır.*” O, bütün varlığın yaratıcısı olduğundan ona Ay’ımı Güneş’imi yaratan diye seslenilir (İnan, 1976: 21-22).

Gök Tanrı olarak *Ülgen*’i kabul etmiş olan Altaylılar diğer tanrıların da ondan türemiş olduğuna inanmışlardır. *Ülgen*’in yedi veya dokuz oğlu ve kızı olduğu belirtilmiştir. Hatta bazı kaynaklarda onun kızları, Gök Tanrı’nın kızları olarak sunulmuştur (Çoruhlu, 2002: 21-22). Radloff’un mitolojik derlemelerine göre ise *Kayra Kan* merhametli sema/gök anlamına gelmektedir. Kırgız ve Kazak lehçelerine göre *Ülgen*, büyük ve ulu; Buryat lehçesinde ise ulu yer anlamı taşımaktadır. *Ülgen* çoğunlukla Gök Tanrı yerine kullanılırken bazı Türk toplumlarında da Yer Tanrı olarak kullanılmış olduğu da ima edilmektedir (Çoruhlu, 2002: 27). Tonyukuk yazıtında Umay’ın ismi, *iduk* (kutsal) yer sub ile birlikte anılmakta ve insanlara onlarla birlikte müdahale ettiği vurgulanmaktadır. Kültigin yazıtında

hakan Tanrı'ya [*Tanrı gibi (ve) Tanrı olmuş Türk Bilge Hakan*] (Tekin, 2003: 35) hatun da Tanrı *Umay*'a benzetilmektedir. *Umay*, yeryüzüyle bütünleşerek gerçek anlamda ana tanrıça olabilmıştır (Roux, 1994: 113). Roux'un *Umay*'ı tanrıça olarak değerlendirmesine rağmen Tonyukuk yazıtında *Umay* tanrıça olarak değil Tanrı olarak ifade edilmektedir (Tekin, 2003: 91).

Gök Tanrı'nın yanında yıldırım, hava, yol, barış, şans; kötü kader tanrılarına da farklı Türk boylarında yer verilmiştir. Hatta Başkurlarda on iki tanrıdan bahsedilmektedir. Gök Tanrı eylemlerinde özerk olsa da bazen başka tanrılarla hareket etmektedir. İkili, üçlü ya da daha fazla tanrılar dizisi tespit edilmiş olsa da "birçok tanrı ne tek tanrıcılığı ne de Gök'ün üstünlüğünü unutturmaktadır. Gök'e başka güçlerin ilave edilmesi keyfiyeti, zaten mevcut olanın, yani Gök'ün temeldeki birliği üzerinde ısrar etmekle eş anlamlıdır" (Roux, 1994: 101-102). Başkurların da on iki tanrısından en ulusu veya en yücüsü göktedir. Bunların başat Tanrı'ları Yakutların *Ürüng Ayıg Toyon*'una ve Altaylıların *Ülgen*'ine bezemektedir (İnan, 1976: 17-18). Zaten Türklerde göğün en üst katında bulunan en Ulu Tanrı bay, han, başkan ve ata olarak nitelendirilmiştir. Onunun oğullarının ya da yardımcıların ise göğün daha alt katlarında bulunduğu kabul edilmiştir. Bunların sayıları boylara göre değişir ve dokuz-yedi oğlan ve kızdan oluşurlar (Eliade, 1999: 28). Türk boylanana ait mitolojiler birlikte değerlendirildiğinde varlık konusunda iki husus ön plana çıkmaktadır. Birincisi tanrılar içerisinde bir hiyerarşi oluşturulmuştur. İkincisi ise hiyerarşide en üstte yer alan Tanrı farklı isimlerle adlandırılrsa da o demiurgos ya da yaratıcı olarak görülmüştür. Diğer tanrılar ise yaratma ediminin gerçekleştirilmesine yardımcı güçler olarak değerlendirilmişlerdir.

Türklerde Tanrı anlayışı merkezi otoritenin kurulduğu dönemler ile devletin dağıldığı dönemlerde farklılık arz etmektedir. Güçlü hakanlıklar döneminde Gök Tanrı anlayışı hakimken devlet otoritesinin kayb olduğu dönemlerde boylar kendi başlarına hareket ettiklerinden Gök Tanrı'nın gücü azalmış ve halk daha alt düzey tanrılara inanmaya başlamıştır. Boyların bağımsız olarak hareket ettikleri dönemde çok tanrıcılığa yönelimler olsa da hükümdarlık tesis edildikten sonra Gök Tanrı hükümdarlığın Tanrı'sı haline gelmiştir (Bıçak, 2009: 35).

Türkler MÖ 2. asırdan itibaren, hatta asırlarca evvel, kısa süreli istisnalar dışında merkezi otoritenin güçlü olduğu büyük hükümdarlıklar kurmuşlardır. Bu siyasi birlik Tanrı anlayışında da kendini göstermiştir. Gökteki Tek Tanrı'ya karşılık siyasi gücün de tek hükümdarın yetkisinde olduğu kabul edilmiştir. Türklerde siyasi birliğin sağlanması ve güçlü bir merkezi otoritenin kurulması ile tek tanrıcılık arasında görülen bu ilişkiye benzer yaklaşımlar Mezopotamya, Mısır ve Hint uygarlıklarında da karşımıza çıkmaktadır. Bu uygarlıklarda da merkezi otorite güçlenip siyasi birliğin sağlanması ile çok tanrıcılıktan tek tanrıcılığa doğru bir geçiş yaşandığı tarihi verilere dayanılarak söylenebilir. Türklerde siyasi birlik çok erken dönemlerden itibaren sağlandığından her boy kendine özgü bir tanrı anlayışı kabul etmek yerine egemenliğini tanıdıkları hükümdarlığın başat Tanrı'sını Gök Tanrı olarak kabul etmiştir. Politeist yaklaşımlar ya Türklerin boylar halinde yaşadıkları dönemden kalma ya da merkezi otoritenin dışında kalan ve özerk bir yapıya sahip olan boylara ait olduğu söylenebilir.

Mitolojik Derlemelere Göre Yaratılış

Radloff'un derlediği Türk mitolojisine (Altay Türkleri) göre dünyayı ve insanları yaratan *Kayra Kan*'dır. *Kayra Kan*, tanrıların da kaynağıdır ve tanrılar da ondan türemiştir (Çoruhlu, 2002: 21). Radloff, *Ülgen* ve diğer iki tanrının *Kayra Kan*'dan türemesini şöyle saptamıştır: Hala göğün on yedinci katında olan ve oradan dünyayı idare eden Tanrı *Kayra Kan*'dan üç tanrı türemiştir. Ondaki ilk önce göğün on yedinci katındaki bir dağda altın bir taht üzerinde oturan *Ülgen*; göğün dokuzuncu katında bulunan *Kızagan Tengere* ve göğün yedinci katında bulunan, gökle yeri aydınlatan Güneş Ana olarak da nitelendirilen *Mergen Tengere* türemiştir. *Güneş Ana* yedi, *Ay Ata* altıncı, büyük yaratıcılardan *Kuday Yayıç* beşinci, *Ülgen*'in oğullarından *Yayıç*, *May Ana* ve *May Tare* ise göğün üçüncü katındadır. Yine göğün üçüncü katında tüm hayata kaynaklık eden *süt-ak-gölü* ve *Sürö* dağı bulunur. Bu dağda ise yedi tanrı, yaratıcılar, koruyucu melekler ve ruhlar bulunurlar. Doğru yolda olan ölümlülerin bulunduğu cennete (uçmak) bu katta bulunur. Aile bağları güçlü olan cennetlikler, orada ailecek yaşarlar ve hem insanlarla tanrılar arasında aracılık yaparlar hem de akrabalarına yardım ederler (Radloff, 2008: 20-21). Başat Tanrı olarak *Kayra Kan* başlangıcı olmayan ve maddi ve manevi varlıkların nedeni olarak sunulmaktadır. Tanrısal güçler ondan türediği gibi olumsal varlıkların da yaratıcısı/demiurgosu odur.

Kayra Kan'dan tanrıların türeyişi, sudûr (türüm) teorisinin de kökenini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Türk-İslam filozofları içerisinde sudûr teorisini Türk olan Fârâbî ve İbn Sînâ'a gibi filozoflar benimsemiş ve savunmuşlardır. Bayraktar'a göre felsefe tarihinde ilk defa sudûr teorisini

geliştiren Saka Türk'ü olan Ammonius Saka'dır. O, antik Türk metafizik anlayışından hareketle böyle bir yaratılış teorisi ileri sürmüştür. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın sudûr teorileri de bu Antik Türk metafizik anlayışlarına ve Ammonius Saka'nın öğrencisi Plotinos'un sudûr teorisine dayanmaktadır (Erdoğan, 2020: 188-189). Altay Türkleri göğün katlarındaki tanrıların doğumunu göğün en üst katında bulunan *Kayra Kan*'a dayandırır. Göğün daha alt katında yer alan tanrı, ruh ve varlıklar da *Ülgen* ve onun türevlerinden türemiştir. Tanrıların türemesini anlatan bu mitolojik veriler asırlarca nesilden nesile aktararak günümüze ulaşmıştır. Tanrıların ve evrenin yaratılışıyla ilgili bu anlatıların bire bir derlenmesi olanaklı olmasa da bu anonim anlatılar Türk filozofların düşünce dünyasında da yer etmiş olduğu söylenebilir. Onlar, antik Yunan düşüncesine de kaynaklık etmiş olan Türk sudûr anlayışından ve Plotinos'un sudûr teorisinden esinlenerek yaratılışı açıklamışlardır. Türk mitolojik anlatılarına göre en yüce olan ya da Gök Tanrı, tanrıların türemesine de kaynaklık etmiştir. İsimler değişse de Türk mitolojik anlayışlarda yüce bir Tanrı anlayışı vardır ve o da Gök Tanrı olarak adlandırılır. Türeme göğün en üst tabakasında bulunan başat Tanrı'dan başlayarak birinci tabakasına kadar devam etmektedir. Göğün üçüncü katında ise bireysel ruhları barındıran süt-ak-gözü bulunur ve bu ruhları yeryüzüne aracı tanrılar taşıyarak bireylere hayat verirler. Fârâbî ve İbn Sînâ da sudûr teorisıyla *Zorunlu Varlık* olan Tanrı'dan ayüstü alemde bulunan ayırık akılların ve ayaltı alemin nasıl türediğini açıklamaktadırlar. Onlara göre dokuz tane ayırık akıl bulunmaktadır ve onların sonuncusu da Etkin Akıl'dır ve ayaltı alemde etkin olan da odur. Fârâbî ve İbn Sînâ da Zorunlu Varlık ile dünyada olup bitenlerin arasına ayırık akılları yerleştirmiştir. Türk mitolojik metafizik anlayışa göre ise dünyadaki oluş ve değişim ile Gök Tanrı arasında aracılık edenler alt düzey türemiş tanrılarıdır. Filozofların Tanrı'yı *Zorunlu Varlık* olarak nitelendirmelerinin de kadim Türk anlayışıyla ortak yönleri bulunduğu söylenebilir. Mezopotamya, Mısır ve Yunan mitolojilerinde tanrıların da bir başlangıcı varken Türk mitolojik anlayışlarının tamamında Gök ya da Ulu Tanrı ezeli ya da öncesizdir. Türk mitolojisine göre Tanrı evreni yoktan ya da hiçten değil de başlangıcı olmayan su kaosu ve onun içindeki unsurlardan yaratmıştır. Fârâbî ve İbn Sînâ'ya göre ise bir başlangıcı olmayan ve varlığı zorunlu olan Tanrı evreni yokluktan yaratmış ya da düşündüklerine varlık kazandırmıştır. Antik Türk dini düşüncesindeki Gök Tanrı inancı da sudûr teorisıyla bir çözüme kavuşturulabilir. Sudûr teorisinde ayırık akıllar hem *Zorunlu Varlık*'ı hem de kendi mümkün varlık oluşlarını düşünerek kendilerinden sonra gelen akılları ve kendi feleklerini yaratırlar. Ayaltı alemde yani dünyada olup bitenleri de Etkin Akıl gerçekleştirir. Antik Türk dini ve mitolojik düşüncesi de monoteist bir karakter taşımaktadır. Gök Tanrı'nın yanında ondan türeyen tanrılara yer verilmesi veya onlara tazim edilmesi ile Fârâbî ve İbn Sînâ'nın ayırık akıllara atfettikleri önem arasına benzerlikler kurulabilir. Ayırık akılların Zorunlu Varlık'ın bir tek olmasına gölge düşürmediği gibi Tanrı *Kayra Kan*'dan türeyen alt düzey tanrılar da Gök Tanrı'nın teklifine hanel getirmemektedir. Çünkü Gök Tanrı kendi kendinin nedeni ya da varlığı bizzat zorunlu iken Gök Tanrı'dan türeyen alt düzey tanrıların varlık nedeni kendileri değil, Gök Tanrı'dır. Bu benzerlikler kozmoloji, ayaltı ve ayüstü evren anlayışı veya iki alem arasındaki iribat hakkında da kurulabilir. Filozofların yapmış oldukları ayüstü ve ayaltı ayırım, Göktürk yazıtlarında ve mitolojik derlemelerde üste mavi gök alta yağız yer şeklinde betimlenmektedir.

On yedi kattan oluşan göğü ve yedi ya da dokuz kattan oluşan yeri, gök kuşağı ve hayat ağacı adeta bir köprü gibi birbirine bağlar. Kamlar (şamanlar) yerden göğün on altıncı katında bulunan *Ülgen*'in sarayına bu hayat ağacı sayesinde ulaşırlar (Kafesoğlu, 1980: 33). "*Yakut mitolojisine göre gökteki ebedi şamanının kapısına diktiği ağacın dalları arasında Tanrı'nın çocukları himaye*" edilirler. İnsanlarının ruhları da bedenlerine kavuşup onlara can vermeden önce bu ağacın dalları arasında özgürce uçuşurlar. (Çoruhlu, 2002: 116). Kökü yeraltında gövdesi yeryüzünde dalları gökyüzünde olan hayat ağacının da sudûr teorisinin kökü olabileceği iddia edilmektedir (Erdoğan, 2020: 191-192). Bize göre ise tinsel anlamlar yüklenen dağlar ve ağaçlar bir köprü ya da üç alemleri birbirine bağlayan ana eksen olarak Türk mitolojisinde sunulmuştur. Türk mitolojisinde olduğu gibi birçok mitolojide de tinsel anlamlar yüklenen sembolik ağaçlar Tanrı'dan türemeden ziyade içinde yaşanan alemden semavi aleme yükselişi sembolik bir biçimde ifade etmektedir.

Kamlar ve *Ülgen* arasında aracı ise iye/iyi ruh da *Yayık*'tır. Tanrı *Ülgen*, *Yayık*'ı hem insanları kötülüklerden korumak hem de yeryüzünde canlılara yardım etmek için gökyüzünden yeryüzüne göndermiştir (Sarıtaş, 2018: 51). Nitekim ayaltında bulunan ve *Ülgen*'e ulaşmaya çalışan kama aracılık eden yol gösteren *Yayık*'tır. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın evren teorilerinde ayüstü ve ayaltı alemleri birbirine bağlayan ayırık akılların sonuncusu olan *Etkin Akıl* olduğu gibi Türk mitolojik anlayışında ise bu işlevi alt düzey tanrısal güçlerden *Yayık* yerine getirmektedir. Ayrıca *Etkin Akıl*'ın, kazanılmış akıl seviyesine gelenlere kaynaklık ettiği gibi *Yayık* da kamlara rehberlik etmektedir. Yani tinsel aleme bir yakınlığı

*Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer,
Ne gök vardı ne de ay ne güneş ne de bir yer.
Tanrı uçar dururdu, insan oğluydu tekti,
O da uçup dururdu, sanki tanrıyla eşti.
Uçar hep uçarlardı, yer yoktu konmazlardı.*

Tanrı idiler çünkü, ondan yorulmazlardı (Ögel, 2014a: 485).

Yukarıda alıntılanan şiirsel anlatımın üçüncü dizesinde Tanrı'dan tekil olarak altıncı dizesinde ise çoğul olarak bahsedilmektedir. Tanrılar ve her yeri kaplayan suyun öncesiz olduğu vurgulanmaktadır. Ancak *Kayra Kan*, *Erlük*'in yaratıcısı olarak da sunulmaktadır. *Kayra Kan*, *Erlük*'i yarattıktan sonra ona denize dalıp toprak çıkarmasını buyurmuş ve çıkan unsurlardan düz bir dünya kurmuştur. Ancak *Erlük*, Tanrı'ya öykülmüş ve kıskançlıkla hareket etmiş, çıkardığı toprağın bir kısmını kendine bir dünya kurmak için boğazında saklamıştır. *Erlük*'in boğazında sakladığı toprak genleşmeye başlayınca nefes alamaz duruma gelmiştir. *Erlük* böyle bir zorlama sonucu sakladığı toprağı ağızından püskürtmüş ve bu yüzden yeryüzü engebeli bir hale gelmiştir. Daha sonraysa *Erlük*, *Kayra Kan*'dan izin alarak kötü ruhlar için bir gök dizayn etmiştir. Kötü ruhların yeryüzündeki iyi ruhlardan daha iyi koşullara sahip olduklarını fark eden *Kayra Kan*, *Mandışira Bahadırı* göndererek onun sarayını yerle bir etmiştir. *Erlük*'in gök yüzü sarayının yıkımından sonra onun döküntülerinden dağlar, vadiler ve uçurumlar oluşmuştur. Nihayet *Kayra Kan*, *Erlük*'i yeraltına ya da ışığın bile sızmadığı karanlıklar dünyasına sürmüş ve orada yaşamaya mahkûm etmiştir (Radloff, 2008: 18-20). Yeryüzünde dağların, vadilerin ve uçurumların bulunması doğal kötülükler olarak görülmüş ve onların kaynağı da *Erlük* olarak gösterilmiştir.

Altay mitolojisine göre tanrılar gibi su, toprak ve tohumlar da öncesizdir. *Erlük*, suyun derinliklerine kadar dalar ve bir miktar toprak çıkarır. Bu toprağın içinde buğday ve arpa tohumları bulunur; bu tohumlardan kara ve deniz hayvanları, insanlar, yer ve yıldızlar yaratılır. Yaratıcı Tanrı, yaratım aşamasına fazla katkıda bulunmadığı için *Erlük*'e herhangi bir şey vermez ve yarattıklarını kendince paylaşır (Bayat, 2011: 85). Var olanların denizin dibinden çıkarılan birkaç tohumdan yaratıldığı ifade edilerek yaratma ediminin öncesiz olan özlere ya da tohumlara hayat vermek olduğu vurgulanmaktadır. Kozmogonik açıklamalar yapılırken de yeryüzünün engebeli bir yapıda olması bir kusur ya da kötülük olarak görülmekte ve bunun sorumluluğu *Erlük Han*'a yüklenmektedir. *Kayra Kan*'a engebeli yerler yaratmak yakışmayacağı için bunun sebebi *Erlük*'in aç gözlülüğü, kıskançlığı ve kusurları olarak gösterilmektedir.

Erlük cehennem üzerindeki beşinci veya yedinci katta bulunur ve yeraltı dünyasının hakimidir. Onun bulunduğu katın altında günahkârların gittiği cehennem bulunur. *Erlük* kendisine kurbanlar sunulmadığında insanları hastalıklara maruz bırakır, onları yeraltına çekerek hasta yapar. İnsanlar da *Erlük*'in şerrinden emin olmak için ona kurbanlar sunarak kendilerini korumaya çalışırlar (Çoruhlu, 2002: 53). *Erlük*, Altaylılara göre kötü ruhların yöneticisidir. İnsanlara ve hayvanlara her türlü kötülük yapar ve insanlara kötülük yapan ruhları onlara musallat eder. Öldürdüğü insanların ruhlarını yeraltına hapseder ve kendine köle yapar. Kötülük yapmamak için kendisine kurbanlar sunulmasını ister. Musallat olduğu aileye veya boya kötü ruhları sevk eder. Bir rivayete göre kendisinin yedi ya da dokuz oğlu ve dokuz kızı vardır (İnan, 1976: 27-28). *Ülgen* ile *Erlük*'in çocuk sayılarının birbirine eşit olması ile karşıt güçler arasında hem paralellik hem de bir denge kurulmuştur. *Ülgen* ve çocukları gökte, *Erlük* ve çocukları ise yeraltındadır. Ancak her iki grup da yeryüzüne, orada yaşayan insanlara ve doğal olaylara etki etmektedir. İnsanlar Göktekilerin yardımını kazanabilmek yeraltındakilerin kötü tesirinden korunmak için kurbanlar sunarak kendilerini korumaya çalışırlar. Böylece değerler bağlamında Tanrı *Ülgen* doğal güzelliklerin ve ahlaki iyiliklerin, *Erlük* ise doğal ve ahlaki kötülüklerin kökeni olarak sunulmaktadır.

Altay Türklerinden derlenen mitolojik verilere göre evren gök, yer ve yeraltından oluşmaktadır. Bu alemleri birbirine bağlayan tanrısal güçler olduğu gibi alemlerin bağımsız güçleri ve ortak hâkimiyet alanları da bulunmaktadır. Kayra Kan göğü egemenliği altında bulundururken onun yarattığı *Erlük* yeraltı dünyasına hakimdir. Yukardaki alıntıdan da anlaşılmaktadır ki *Erlük*, *Kayra Kan* tarafından yaratılmış ve eylemlerinden dolayı kötülüğün kaynağı ve temsilcisi konumuna gelmiştir. *Kayra Kan*'ın yanında kötülüklerin kaynağı ve yaratıcısı olarak *Erlük*'in teolojik sistemin merkezine alınmasının ana sebebi kötülük problemi gibi bir sorunun ortaya çıkmasını engellemektir. Platon ve Augustinus'a göre asıl olan iyiliktir ve kötülük iyiliğin yokluğudur. Onlar kötülüğün kökeninde ayrı bir güç aramaya ihtiyaç duymamış ve Tanrı'ya da kötülükler izafe edilemeyeceğinden kötülüğü iyiliğin yokluğu olarak değerlendirmişlerdir. Türk mitolojik anlayışında da ise kötülüğün varlığı kabul edilmiş, bu kötülükler iyiliğin ve aydınlığın yaratıcısı *Kayra Kan*'a izafe edilemeyeceği için kötülüklerden *Erlük Han* sorumlu

tutulmuştur. Benzer bir yaklaşıma, İran Mitoloji ve dini düşüncesinde de yer verilmiştir. Türk ve İran düşünce sisteminde yüklenen bu sorumluluk hem doğal kötülükleri hem de ahlaki kötülükleri kapsamaktadır.

Mitolojik Derlemelere Göre Düalite

XIX. yüzyılda derlenen evrendoğumla ilgili mitlere göre *Kayra Kan* ya da *Ülgen* ile *Erlık* zıt güçlerdir. *Kayra Kan/Ülgen* doğal ve ahlaki iyilerin kaynağı ve yaratıcısı iken *Erlık* doğal ve ahlaki kötülüklerin yaratıcısıdır. Bu düalizm diğer Türk boylarında da tespit edilmiştir. Altay Türklerinde *Kayra Kan/Ülgen* ile *Erlık* arasındaki kurulan düalitenin bir benzeri Yakut Türklerinde vardır. Onlar da *Yüryüng Ayıg Toyon* ve şeytan arasında bir ikilik oluşturmuşlardır. Bu düalist yaklaşım, Medler zamanında oluşturulan ve Persler tarafından devam ettirilen *Hürmüz* ve *Ehrimen* zıtlığı ile benzeşmektedir (Bayat, 2011: 82). Altay mitolojisinde görünen bu ikili yapının İran mitolojisindeki *Hürmüz* ve *Ehrimen*'in oluşturduğu zıtlıktan esinlenmiş olma ihtimal dahilinde olsa da Orta Asya-Sibirya mitlerinde de bu ikili yapının ön planda olması da dikkat çekicidir. Dolayısıyla Altay mitolojisi Orta Asya geleneğine uymaktadır. Yakut Türklerinin mitolojik anlayışlarına göre *Erlık* tanrının yardımcısı iken Maniheizm'in etkiyle önce şeytana dönüşmüş ve akabinde de *Ehrimen*'in yerini almıştır (Ögel, 2014a: 453). İran mitoloji ve dini düşüncesindeki düalist yaklaşımı ifade ederken de detaylandırılacağı üzere İran düşüncesine kaynaklık eden Sakaların bir kolu olarak kabul edilen Medlerdir. Dolayısıyla Perslerin varlık hakkındaki ana iddiaları köken olarak Medler döneminde ortaya konmuş olan düşüncelere dayandığı söylenebilir.

Verbitsky'nin kayda geçirdiği versiyona göre ise evrendoğum *Ak Ene*'nin (Ana) yaratmanın formülünü *Ülgen*'e vermesiyle başlar. Sudan çıkan *Ak Ene*, *Ülgen*'e “*Yaptım oldu de, yaptım olmadı deme*” şeklinde talimat verir. *Ülgen* onun verdiği talimatları yerine getirir. *Ak Ene*'ye sadece kozmosun yaratılışı esnasında rol verilir. O, yaratma edimine ilham veren kozmik bir güç olarak anılır ve bir daha kendisinden bahsedilmez (Bayat, 2011: 85). Verbitsky'nin derlediği versiyona göre tanrılarla birlikte ezeli olan sudan varlığın oluşumu şu şekilde açıklanmaktadır:

*Dünya bir deniz idi ne gök vardı ne bir yer,
Uçsuz bucaksız sonsuz sular içindeydi yer!
Tanrı Ülgen uçuyor yoktu bir yer konacak,
Uçuyor, arıyordu, katı bir yer, bir bucak,
Kutsal bir ilham ile, nasılsa gönlü doldu,
Kayıptan gelen bu ün, ona bir çare buldu,
Göklerden gelen bir ses, Ülgen'e buyruk verdi:
- “Tut önündeki şeyi, hemen yakala!” dedi.
Ülgen bu emre uydu, uzattı ellerini,
İçinden tekrarladı, semanın sözlerini,
Denizden çıkan bir taş, fırladı çıktı yüze,
Hemence taşı tuttu, bindi taşın üstüne!
Bir Ak Ana (Ak Ene) var idi, yaşardı su içinde,
Ülgen'e şöyle dedi, görünce su yüzünde;
Yaratmak istiyorsan, sende bir şeyler Ülgen,
“Yaratıcı olarak şu kutsal sözü öğren!
De ki hep, “Yaptım oldu!” Başka bir şey söyleme,
Hele yaratırken, “Yaptım olmadı!” deme (Ögel, 2014a: 465).*

Bu alıntıda da göklerden seslenen, *Ülgen*, *Ak Ene*, su ve kayalar öncesiz olarak sunulmaktadır. Göçebe Asya kavimlerinin çoğunda ve Fin-Ugor mitolojilerinde evrendoğum açıklanırken suya veya büyük bir denize yer verilmektedir. Yaratıcı güç; yer, gök ve diğer var olanları sudan yaratmıştır. Dolayısıyla evrendoğum açıklanırken suya öncesizlik ya da ilk maddi varlık olma vasfı verilmiştir. Tunguz mitolojisine göre ise sularla kaplı evren, Tanrı tarafından ateşle ısıtılarak su buharlaştırılmış ve bunun sonucunda karalar ortaya çıkmıştır. Bu ilk olma durumunu Dede Korkut tarafından da şöyle dile getirilmiştir: “*Su hak didarını görmüştür*” (Bayat, 2011: 89-90). Empedokles de kozmogonisinde karaların açığa çıkmasını benzer bir şekilde açıklamıştır. Ona göre ısının etkisiyle sular buharlaşmış ve karalar açığa çıkmıştır.

Tevrat'ta da kozmik sürecin başlaması benzer bir şekilde açıklanmaktadır: “*Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın Ruhı suların üzerinde hareket ediyordu*” (Kutsal Kitap, Yaratılış 1/1-2). Yukarıda aktardığımız mitolojik

görüşlere göre evrenin başlangıcında göklerden seslenen (Gök Tanrı), *Ülgen*, *Ak Ene*, deniz ve denizin barındırdıkları bulunmaktadır. Yer gök yok iken göklerden gelen bir sesin *Ülgen*'e buyruk vermesi çelişkili gibi görünmektedir. Buyruk veren Sema'nın sesinin gökten geldiği ifade edilirken fiziki olarak göğe değil de yön olarak yukarılara işaret etmektedir. Gökten gelen ses de *Ülgen*'e buyruk verdiğine göre ondan daha yüce olan Gök Tanrı olmalıdır. Daha önceki açıklamalarımızda Gök Tanrı'nın göğün en yücresi ya da ruhu/tinselliği olduğunu ifade etmiştik. Bu veriler birlikte değerlendirildiğinde çelişki de ortadan kalkmaktadır. İkinci aşamada suyun yüzeyinde bir taşın belirmesi binlerce yıllık gözlemlerin sonucu olabilir. Okyanus sularının çekilmesiyle birlikte kara parçalarının ve onlardan da zirvelerde bulunan kayalıkların daha önce açığa çıkmasından hareketle böyle bir kanaate ulaşılmış olması akla yatkındır. Bu anlayış, Türklerin Asya'nın en doğusunda Pasifik Okyanusu'nu kıyılarındaki tecrübelerinin mitolojik bir dille ifade edilmesi olarak da okunabilir.

Yukarıda alıntıladığımız mitolojik anlatıda da düalist bir yapı sunulmaktadır. Çünkü evrenin başlangıcında birbirinden bağımsız ikili bir yapıya yer verilmektedir. Gök Tanrı, *Ülgen* ve *Ak Ene* ile tanrısal güçlerin; su ve kaya ile de maddi unsurların birbirinden bağımsız olarak öncesiz oldukları vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım Homeros'un okyanusundan da Thales'in arkesi olan sudan da çok farklıdır. Onlara göre varlığın kaynağı olan okyanus ya da su aynı zamanda tinselliği de barındırır. Thales'in ifadesiyle "*her şey tanrılarla doludur.*" Thales'in görüşleri monist ve hилоzoist iken Altay mitolojisinde birbirinden bağımsız bir şekilde öncesiz olan iki güç bulunur: Tanrılar ve madde.

Böyle bir kozmik başlangıçta *Ak Ene*, *Ülgen*'e psikolojik telkinde bulunarak göğü ve yeri yaratmasını talep etmektedir. *Ülgen* de kendine güvenerek yaratma edimini sözle ya da yaratıcı kelam ile gerçekleştirmiştir:

Ülgen yere bakarak; "Yaratılsın yer!" demiş,

Bu istek üzerine, denizden yer türemiş.

Ülgen göğe bakarak; "Yaratılsın gök!" demiş,

Bu buyruk üzerine, üstünü gök bezemiş, (Ögel, 2014a: 466).

Tevrat'ın Yaratılış bölümünün ilk ayetlerinde de varlıklardan önce Tanrı'nın sözü olduğu belirtilmektedir. Örneğin, "Tanrı "ışık olsun" diye buyurdu ve ışık oldu" (Yaratılış, 1/3-31). Yuhanna İncil'inin birinci bölümü de sözün varlığa önceliğine vurguyla başlamaktadır: "*Başlangıçta söz vardı. Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı. Başlangıçta o Tanrı'yla birlikteydi. Her şey onun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey onsuz olmadı*" (Yuhanna, 1/1-3). Zerdüştlükte de sözün önceliğine vurgu yapılmaktadır. Tanrısal sözün yaratma edimi noktasında bir etkilenimden bahsedilebilse de Türk filozofları Fârâbî ve İbn Sînâ'nın yaratma edimini Tanrı'nın bilmesiyle açıklamaları ile yukarıda aktarılan Türk Mitolojik anlayışında Tanrı'nın yaratma edimini sözle gerçekleştirmesi arasında benzerlik kurulabilir. Bu filozoflara göre Tanrı'nın düşünmesi yaratma demektir. Türk mitolojik anlatılarının bazılarında ise Tanrı içindeki düşünceyi dile getirerek yaratma edimini gerçekleştirmektedir. Tanrısal bilme veya sözle yaratma edimi Mısır'daki mitolojik evrendoğum anlayışlarında da önemli yer tutmaktadır.

Verbitsky versiyonuna göre *Ülgen* içindeki bir düşünceyle yer olsun der yerler yaratılır; gök olsun der gök yaratılır, akabinde de Ay ve Güneş yaratılır. *Ülgen* altı gün içinde yaratma işlemini tamamlar ve yedinci gün dinlenmeye çekilir. Radloff'a göre ise *Kayra Kan* sırasıyla ışığı, göğü, toprağı ve balıkları, ayı, güneşi, yıldızları ve balıkları, kuşları, hayvanları ve insanları yaratmış ve yedinci gün dinlenmeye çekilmiştir (Bayat, 2011: 94-95).

Yer ve gök tanrısal sözle yaratıldıktan sonra yerin neyin üzerinde durduğu ve yeryüzü hareketlerinin nedeni tamamen mitolojik bir bakışla açıklanmıştır:

Bu dünyanın yanına yaratılmış üç balık

Bu büyük balıkların, üstüne dünya konmuş,

Balıklar çok büyümüş dünyaya destek olmuş (Ögel, 2014a: 466).

Thales de evrenin ilkesinin su olduğunu açıklamış ancak suyun ne üzerinde durduğu sorusunu cevapsız bırakmıştır. İlk defa Anaksimandros dünyanın hava küre üzerinde durduğunu kurgusal olarak açıklayabilmiştir. Altay mitolojisinde bir takım doğal olaylar bu vesileyle açıklanmaya çalışılmıştır. Depremler ile yıldızların titreşimleri dünyanın üzerinde durduğu varsayılan balıkların hareketlerine bağlanmış; doğal felaketler, varsayılan sözde doğal nedenlerle açıklanmıştır.

Altay mitolojisinde evrendoğum öncesiz olan dünya denizinin dibinden çıkarılan toprakla başlamaktadır. Bu toprağı suyun derinliklerinden çıkarma görevi yaratıcı tarafından *Erlık*'e verilmiştir. *Erlık* kaz veya ördek formunda kaos halindeki suyun derinliklerinden toprağı ya da tohumu çıkarmıştır.

Yaratıcı tanrı bu görevi tamamladıktan sonra da onun yaptığı yardımı küçümsemiştir (Bayat, 2011: 90-92). *Ülgen* iyi ve faydalı, *Erlık* ise kötü ve faydasız şeylerin yaratıcısı olarak evrendoğumda yer almışlardır. *Ülgen* pozitif güç iken *Erlık* negatif güçtür. Tarihsel süreç içerisinde Gök Tanrı yaratıcılık edimini Kaz ve Ördek formundaki ikizlerine yani *Ülgen* ve *Erlık*'e bırakmıştır. Gök Tanrı, *Ülgen* ve *Erlık*'den (kaz ve ördek) oluşan kozmik üçlü; Türk, Fin-Ugor kavimlerinin evrendoğumla ilgili mitlerinin ortak unsurlardır (Bayat, 2011: 93-94).

Yaratıcı tanrının işlevi düzensiz kaotik halde bulunan su ve içindekilerden düzenli bir evren oluşturmaktır. Bu durumda Türklere göre evrendoğum yoktan değil, var olandan yaratma veya var olanları düzene sokma şeklinde gerçekleşmiştir (Bayat, 2011: 89). Yeryüzünün yaratılışı Türklerle ilgili derlenen destan ve efsanelerde de genel olarak işlenmiştir: *Erlık*, Tanrı'nın emriyle öncesiz olan suya dalarak toprak/balçık çıkarır ve çıkardığı toprakla yeryüzü yaratılır. *Erlık* hile yaptığından dolayı da cezalandırılır (Turan, 2018: 41). Seroşevskiy de *Yakutlar* adlı eserinde Yakutların yaratılışla ilgili görüşlerini derlemiştir. Onun bu eserde anlattıkları yukarıda aktarılan derlemelerle benzerlikler taşımaktadır: *Büyük Ak Yaratıcı* (Ürüng-Ayığ-Toyon), başlangıçta yükseklerden büyük denizi seyredirken denizin yüzeyinde bir köpük görmüş ve ona kim olduğunu sormuştur. Köpük de denizin dibinde yaşayan bir şeytan olduğunu bildirmiştir. Tanrı da ondan denizin altından toprak getirmesini istemiş ve şeytan da dalıp biraz toprak getirmiştir. Getirilen toprağı Tanrı eline almış, kutsamış ve tekrar suya atmıştır. Şeytan ise Tanrı'yı sulara boğmayı düşünürken toprak birdenbire büyümeye ve katılaşmaya başlamış, etrafa yayılmış nihayet denizin büyük kısmı toprakla dolmuştur (Ögel, 2014a: 481). Muhtemelen bu anlatıyla denizlerin çekilmesiyle birlikte karaları açığa çıkması açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak bu gerçekleşen doğa olayının nedeni açıklanamadığı için mitsel bir anlatıyla anlaşılmaya çalışılmıştır.

Su, öncesiz olarak kabul edilip kozmik sürecin başlangıcında bir ilke olarak sunulsa da Türklere göre dünya dört elementten oluşmuştur: Su, hava, ateş ve toprak (Roux, 1994: 85). Türklerin evreni oluşturan dört element hakkındaki görüşleri onların yer su inancına da dayanmaktadır (Özden ve Elmalı, 2017: 25).

Radloff ve Verbitsky'nin derledikleri Türk mitolojileri arasında benzer yönler bulunduğu gibi birtakım farklılıklar da bulunmaktadır. İlk ortaya çıktıkları günden binlerce yıl sonra derlenen bu versiyonların ikisine göre de öncesiz olan su ve tanrılardır. Yaratıcı Tanrı'nın karşıt gücü *Erlık*'tir. Ancak Verbitsky versiyonuna göre *Erlık* evrenin başlangıcından beri bulunan insan iken Radloff göre *Erlık* insan değildir. Bir diğer ayrıldıkları konu ise insanın yaratılışıyla ilgilidir (Bayat, 2011: 86). Verbitsky'ye göre *Ülgen* su üzerinde yüzen bir parça üzerinde kil olan toprak görmüş ve "*İnsan oğlu bu olsun, insana olsun baba*" demesiyle birlikte toprak ve kil ilk insana ya da *Erlık*'e dönüşmüştür. *Erlık*'in işe yaramayacağını anladıktan sonra da insanları koruyacak *Mandı-Şire* ile kemikleri kamıştan etleri topraktan yedi insan yaratmış ve onlara burunlarından akıl kulaklarından can üflemiştir (Ögel, 2014a: 468-469). Evrenin yaratılışı gibi insan da tanrısal sözün gücüyle var olan nesnelere yaratılmış, sonra da akıl ve ruha kavuşturulmuştur.

Radloff'un derlemelerine göre ise tanrı dalsız budaksız bir ağaç görmüş, "*bitsin dokuz dalı da!*" demiş ve hemencecik dokuz dal ve budak çıkıvermiş. Akabinde "*Dokuz kişi kılın[mış], dokuz dalın kökünden,/Dokuz oymak türe[mış], dokuz kişi özünden!*" (Ögel, 2014a: 487-488). Bu derlemeye göre de insan tanrısal sözün bir edimi sonucunda var olmuştur. Altay mitolojisinde kadının yaratılışı ise yaratıcı Tanrı'ya değil de *Erlık*'e atfedilmiştir. *Ülgen* sekizinci insanı yaratırken onun kulağına "*sen bil, sen bil*" diye seslenmiş ve onu diğerlerinden üstün kılmıştır. Diğer insanlardan üstün olana *Maydere* ismini vermiştir. *Maydere*, kamıştan kemiğini, kilden vücudunu bir araya getirerek kadını oluşturup *Ülgen*'in ona can vermesini beklerken aniden *Erlık* gelmiş ve bir çalgıyı (demir komüs) dokuz dilde çalarak kadına can vermiştir (Bayat, 2011: 109). Göktürk yazıtlarında hükümdar eşinin tanrıça *Umay Ana*'ya benzetilmesini, kurultaylardaki kadının konumunu ve kadın hükümdarların da olduğu göz önünde bulundurulduğunda Türklere kadının konumu hakkında derlenen yukarıdaki anlayışın dış tesirlerle sonradan Türk mitolojisine eklemlendiğini söyleyebiliriz. Aşağıdaki farklı bir köken ve türeyiş anlayışında da aynı şekilde dış etkilerle erkeğin yaratılışına bir öncelik ve üstünlük verilmektedir.

Bu mitosta da ilk insanların doğumu şöyle anlatılmaktadır. Çin sınırında bulunan Kara Dağ'daki mağaraların biri sular altında kalmış, sellerin sürüklediği çamurlar insan biçimli bir çukurda birikmiş, ısının etkisiyle çamur kurumuş ve dokuz ay sonra ilk erkek olan Ay-Atam, kırk yıl sonra da aynı şekilde gerçekleşen doğal olaylar sonucu ilk kadın Ay-Wa doğmuştur. Ancak Ay-Wa'nın oluşum sürecinde Güneş ışınlarının etkisi gittikçe azalmış ve bundan dolayı o, Ay-Atam kadar olgunlaşmamış ve "eksik"

kalmıştır. Onlar evlenmişler ve kırk çocukları oluşmuştur (Boratav, 2012: 36). Kıpçaklara göre de Ay-Ata, Güneş tarafından ısıtılarak kurutulan kilerden doğmuştur (Roux, 1994: 87).

Türlere göre var olan her şeyin bir ruhu olduğu gibi insanın da bir ruhu vardır. Türkçede ruh kavramı tın, öz sür/sur ve kut sözcükleri ile karşılanmış ve üç aşamalı olarak düşünülmüştür: Canlı cansız her varlığın sahip olduğu ruh, türlerin ruhu ve bireysel ruh. Canlı ve cansız varlıklar kendi ruhları ile birlikte türlerinin ruhuna da sahiptirler. İnsan oğlu da bireysel ruhuyla birlikte aile, ata, boy, toplum ve devletin ruhuna da sahip olurlar (Bıçak, 2009: 42-43, 60).

Evrenin başlangıcında tanrılar ve maddeden oluşan düalist yapı varlık sahasında da karşımıza çıkmaktadır. Altay Türklerine göre tüm canlılar, cansız varlıklar ve insanlar tarafından üretilen malzemelerin görünmeyen bir ruhu vardır. Ruh; varlıklar ve cisimlerde belirli bir oranda az ya da çok bulunur. Doğada bulunan her varlığın bir karşıtı bulunduğu gibi bedeninin de bir karşıtı bulunur ve o da ruhtur. Bu ruh sürekli olarak bedende sabit bir şekilde durmaz. Bazen tehlikeli bir biçimde etrafta dolaşır. Beden hayatta olduğu sürece ruh bedenden ayrılrsa da onu terk etmez, bedenle olan bağlantısını devam ettirir ve tekrar bedene geri döner. Bedenin dağılmasından sonra ise ruh gezici hale gelir ve beden öncesi özgürlüğüne, özerkliğine tekrar kavuşur. Ruhların bedene kavuşmadan öncesine göre sonrası hakkında daha çok bilgi vardır. Ölümden sonra ruh kuş olup uçmaktadır (Roux, 1994: 131). Bedenle buluşmadan önce de hayat ağacının dalları arasında özgürce hareket eden ruh, bedenden kurtulduktan sonra da tekrar özgürlüğüne kavuşmaktadır.

Türkçe de yaşam ve ölüm kelimeleri ıslak, nemli ve yaş anlamına gelmektedir. “*Türkler için ölmek yeni bir hayata geçmektir.*” Ölüm kavramı yerine yolunu kaybetmek, kaybolmak, uçmak ve *kerkek* bulmak (evrensel yasa gereği olması gereken yere ulaşmak) terimleri kullanılır (Bıçak, 2009: 45-46). Dolayısıyla Türklerde insan ruh ve bedenden müteşekkil bir varlık olarak görülmekte ve ölüm de bir son olarak değerlendirilmemektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere ölümlerle birlikte ruh bedenden adeta bir kuş gibi uçarak geldiği yere geri dönmektedir. Hatta ruhun bedenden ayrıldıktan sonraki yolculuğu ve yeni bir yaşama kavuşması evrensel yasanın bir gereği olarak görülmektedir. Türk mitolojisindeki ruh-beden ilişkisi bir bütün olarak değerlendirildiğinde Platon’un görüşleriyle benzerlik arz ettiği söylenebilir. Platon’a göre ruhun idealar aleminden gelip bedenle buluşması gibi Türk mitolojisinde de ruh göksel alemden gelip bedeniyle buluşmakta ve bedensel ölümden sonra da tekrar geldiği aleme geri dönmektedir. Hatta Türk mitolojisinde her varlığa atfedilen ruhun, varlığı öncelediği ifade edilerek var olanlar, somutlaşmadan önce tinsel bir alemde ruhen var olduklarının kabul edildiği bile söylenebilir. Bu da Platoncu anlamda bir idealar alemine tam olarak karşılık gelmese de aralarında benzerlik kurulabilir. Türk mitolojisine göre cansız ve canlı varlıklar kendi ruhları ile birlikte türün ruhuna da sahiptirler. İnsanlar ise bireysel ruhlarının yanında ait oldukları sosyal kurumların ruhlarını da taşırlar. Platon’un her bir tekil görüngünün ideasından pay alması gibi Türk varlık anlayışında da tikel varlıklar tümel olanın ruhuna da iştirak etmektedirler.

Karaçay ve Balkarlar ise evreni canlı bir organizma olarak görülür. Evren, kozmik aklın, ruhun ve düzenin bulunduğu yerdir. Kozmik akıl ve ruh da ilahi akıl/ruhun bir yansıması ya da tezahürüdür. Evrensel yapıda olan değişiklik ya da bozulmalar mikro kozmos ya da küçük evren olan insanı da etkiler (Bayat, 2011: 96). Türlere göre kozmos; mikro ve makro kozmoslardan oluşur. Dünya, mikro kozmos; yıldızların içinde hareket ettiği sonsuz uzay ise makro kozmostur. Türkler, hava küre ve gök küreyi de mikro kozmosun içinde değerlendirmişlerdir (Ögel, 2014b: 202). Karaçay ve Balkarların tanrısal aklın bir yansıması olarak evrensel aklın veya ruhun bulunduğu dair görüşleri Stoacıların görüşleri ile koşutluk taşımaktadır. Stoacılar da makro kozmos olarak evrenin, akla/logosa sahip olduğunu iddia etmişlerdir. İnsan da mikro kozmos olarak görülmüş ve mutlu alabilmesi için evrensel akla göre yaşamasının gerekliliği vurgulanmıştır. Nitekim onlara göre insanın doğayla uyumlu olabilmesi için evrensel logosa göre yaşaması gerekir. Ancak Stoacılar evrensel akıl ile tanrısal akıl arasında bir ayırım yapmamışlarken Karaçay ve Balkarlar kozmik aklı tanrısal aklın bir yansıması olarak kabul etmişlerdir.

Oğuz Kağan Destanındaki Evren Tasavvuru

Oğuz Kağan Destanı’nda da bir kozmogoni ima edilmekte ve o Türklerin bu konudaki anlayışlarını yansıtmaktadır: Oğuz Kağan bir gün Tanrı’ya yakarıken gökten aydan ve güneşten daha parlak bir ışık inmiştir. Oğuz Kağan, ışığa yaklaştığında kutup yıldızı gibi bir beni olan güzel bir kızın ışığın içerisinde oturduğunu görmüştür. Bu güzel kız gülse tanrı da güler; ağladığında tanrı da ağlarmış. Oğuz, gökten mavi ışık içerisinde inen bu güzel kızla evlenmiş ve ondan Gün (Güneş), Ay ve Yıldız adında üç oğlu olmuştur. Oğuz avlanmaya gittiği başka bir gün de gölün ortasında bulunan adadaki bir

ağacın kovuğunda inci dişli, mavi gözlü, sırma saçlı güzel bir kızın tek başına oturduğunu görmüştür. Kız, görenlerin aklını başından alacak kadar güzelmiş. Oğuz'un da kızı görür görmez kalbine bir ateş düşmüş, ona âşık olmuş ve onunla evlenmiştir. Bu eşinden de Gök, Dağ ve Deniz adında üç oğlu olmuştur (Roux, 1994: 167; Özden, 2014: 15-16).

Bu isimlendirmeler tesadüfî olamaz, çünkü ilk eşinden olan çocukların isimleri semavi alemi, ikinci eşinden olan çocukların isimleri de yeryüzünü çağrıştırmaktadır. Bu sembollerden hareket ederek, bu Destan'ın kozmogonik anlayışına göre önce Güneş, Ay ve yıldızları barındıran semavi alemin, akabinde de gök, dağ ve denizi ihtiva eden yeryüzünün yaratıldığı söylenebilir. Gün, Ay ve yıldızların yaratılmasında Gök Tanrı'nın, Gök, Dağ ve Deniz'in yaratılmasında yer-su tanrısının rolü olmuştur. Eğer bu Destan'daki çocukların doğuşu ve adları kâinatın yaratılışını temsil ediyorsa Oğuz Kağan da Radloff'un derlediği Altay mitolojisindeki Kişi'ye karşılık gelmektedir. Bu durumda önce Oğuz Kağan ardından da semavi alem ve yer yaratılmıştır. Oğuz Kağan ile babası Kayra Han arasında geçen mücadele Altay mitolojisindeki *Kayra Kan* ile Kişi arasındaki mücadeleyi sembolik bir biçimde somutlaştırmış olabilir (Ercilasun, 1998: 15-16).

Türklerin evrendoğum anlayışına göre yer denizde yüzen bir adadır ve yer ile göğü hayat ağacı birbirine bağlar. Oğuz'un ikinci eşiyle bunlar sembolik olarak belirtmektedir. Türklerde kutsal olan su, toprak, ağaç ve ateşten ilk üçü ikinci eş vesilesiyle birlikte anılmaktadır. Nitekim kadınların içinde buldukları ortamlar ile “taşdıkları nitelikler evrenin temel unsurlarıyla örtüşmektedir.” Ayrıca Oğuz'un iki eşinden olan çocukların isimleri birlikte değerlendirildiğinde evrenin temel unsurlarına karşılık geldikleri görülmektedir (Bıçak, 2009: 63). Roux'a göre ışıktan çıkan kızdan üç gök cismini temsil eden çocukların doğmuş olmasına rağmen, ağacın kovuğunda bulunan kızdan da dünyayı temsil eden üç çocuğun doğması gerekirdi. Bundan dolayı o, ikinci eşinden sadece dağ ve denizin doğmasından dolayı kozmogonik telkini tam olarak karşılamadığını belirtir (1994: 167). Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi Türklerin kozmogonik anlayışlarına göre Güneş, yıldızlar ve Ay makro kozmosa dahilken gök mikro kozmosa dahildir. Bundan dolayı da Gök, ışıktan doğanlarla değil ağaçtan çıkan kızdan doğanlarla birlikte anılmıştır. *Oğuz Kağan Destanı* sembolik bir biçimde Türklerin evrendoğum hakkındaki görüşlerin ifade etmektedir.

ANTİK İRAN'DA VARLIK ANLAYIŞI

Zerdüştlükten önce İran'da Güneş ile ilişkilendirilen kutsal tanrı *Mithra* ile su tanrıçası *Anahita*'ya inanılmaktaydı. Bu inanç, Zerdüş'tün yaşadığı dönemde gerilemiş olsa da ondan sonra belirgin bir biçimde kendini hissettirmiştir (Reyhan ve Cengiz, 2015. 264). Genellikle kültürlerin teolojik görüşlerden daha kalıcı oldukları varsayılır. Kaba Taş Devri göçebe toplumları ateşe ve suya değer vermişlerdir (Boyce, 1979: 3). Zerdüştlük ile beraber hem doğal güçlerin tanrılaştırılmasından uzaklaşmış hem de çok tanrılı inanıştan monoteizme doğru bir değişim yaşanmıştır. Zerdüş'ten önce İran coğrafyasında politeizm (çok tanrıcılık) hakimdir. Politeizmin hâkim olduğu dönemde “rahipler tarafından hazırlanan ve uyuşturucu özelliği bulunan ve alemin tamamını sıvı biçimde doldurduğuna inanılan yaşam tanrısı *Haoma*” kültü yaygındır (Korkmaz, 2013: 55).

İran'da kurulan uygarlıklar coğrafi yakınlığı dolayısıyla Mezopotamya'da kurulan uygarlıklarla ve aynı kültürel kodlara sahip oldukları Hint düşüncesiyle etkileşim içerisinde olmuştur. Her ne kadar kesin tarihi bilinmese de başlangıcı MÖ bin beş yüzlü yıllara dayanan Zerdüşti öğretisi İran coğrafyasındaki dini ve mitolojik düşünceleri etkilemiştir. Zerdüştlük tarihsel süreçte önemli değişimler geçirmiş ve zamanla eski İran ve Hint inançlarındaki Güneş ya da ateşin kutsallığına da yer vermiştir. Zerdüştlük, Yunan doğa filozoflarının görüşlerini ve Herakleitos'un *arkhe* anlayışını etkilemiştir (Korkmaz, 2013: 48-49). Zerdüştlükteki düalizm ya da iyi-kötü/aydınlık-karanlık arasında mücadele fikri sonradan Yahudilik ve Hristiyanlığa geçmiştir (Campbell & Moyers, 1990, s. 80). Zerdüştlük vahye dayanan dinlerin ilki olduğundan dolayı doğrudan ve dolaylı olarak diğer inanç sistemlerinden daha fazla toplumlar üzerinde etkisi olmuştur (Boyce, 1979: 1). Düaliteyi esas alan varlık anlayışlarına da önemli oranda kökenlik etmiştir.

Zerdüş ve Zerdüştlük

Zerdüştlüğün kurucusu olan Zerdüş hakkında tarihçiler üç farklı görüş ileri sürmüşlerdir: 1. Turanilerin eski inançlarını doğru bulmayan ve tarihi kişiliği olmayan kurgusal bir önderdir. 2. Gerçek kişiliği olan bir reformcudur. 3. Gerçek kişiliği olan bir peygamberdir. Zerdüş'tün peygamberliğini kabul eden tarihçiler onun İranlı/Persli olduğunda da ısrar etmişlerdir. Ancak güncel araştırmacıların bazıları

Zerdüştlüğü saf haliyle bir Saka dini ve Zerdüş'tü de Saka kökenli bir peygamber olarak kabul etmektedirler (Bayraktar, 2013: 472-473).

Mehmet Bayraktar'a göre tarihi veriler doğru, tarafsız ve bütüncül bir şekilde değerlendirildiğinde Zerdüş'tün Turanî bir kavim olan Sakaların bir kolu olan Medler döneminde yaşadığı açıkça anlaşılmaktadır. Medler tarihi kaynaklarda Kayâniler olarak da geçmektedir. Medler'in Turanı bir kavim oldukları dil, yazıtlar ve arkeolojik kayıtların detaylı incelenmesi sonucunda açıkça ortaya konmuştur. Güncel bazı tarihi araştırmalara göre ise Medler'in soyu Sümerlere dayandırılmaktadır. Bu da Medler'in Türk kökenli olduğunun başka bir delilidir. Çünkü Batılı araştırmacıların çoğu Sümerleri Ural-Altay kökenli Türk olarak kabul etmektedirler (Bayraktar, 2013: 55-58). Medler'in Zerdüş't öncesi dinleri Kamlık ya da Şamanlık'tır. Kamlık, tek tanrı inancına dayanmaktadır. Tanrı da göksel bir varlık olarak kabul edilmekte ve Gök Tanrı olarak adlandırılmaktadır. Tanrı ile tüm varlıkların ilk örnekleri Kam, din adamları ve peygamberler ise kam ve karni olarak adlandırılır (Bayraktar, 2013: 461-463). Medler ve Sakaların büyük bir kısmı Zerdüş'tün peygamberliğinden sonra onun tebliğ ettiği dine inanmışlardır. Zerdüş'tün Medler döneminde tebliğ ettiği dini metinler ya da Avesta Medce yazılmıştır. Medler kutsal kitaplarını kendi ana dilleriyle kayıt altına almışlardır. Genel kabullere göre Avesta Medler'in önemli hükümdarından I. Vistaspa'nın desteğiyle Medce yazılmıştır. Avesta içerisinde vahye dayanan kısım olan Gathalar'ın aslının MÖ 1500-1200 yılları arasında yazıldığı kabul edilir. Ancak tarihsel süreçte Avesta'nın asıl nüshaları kayıp olmuş ve o olduğu gibi günümüze ulaşmamıştır (Bayraktar, 2013: 26-28). Zerdüş'tü rivayetlere göre Zerdüş't mevcut Avesta'nın sadece yirmi bir bölümünü (*Neski*) vahiy yoluyla *Ahuramazda*'dan almıştır. O, Kayânî hükümdarının katkıları ile kitaplaştırılmış olan Avesta hükümdar hazinesi ve devlet arşivinde iki nüsha olarak koruma altına alınmıştır (Yıldırım, 2011: 152).

Medce olarak yazılan asıl nüsha tarihsel süreçte kaybolduktan sonra kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan Avesta, ikinci kez yazıya Pers ya da *Ahameniş* hükümdarı I. Darius (522- 486) tarafından yazıya aktarılmıştır. Onun döneminde *Ahuramazda* alemin yüce tanrısı olarak İndus'tan, Ege Denizi'ne; Turfan'dan Habeşistan'a kadar etkili olmuştur (Küçük ve Tümer, 1993: 108). Darius'un derlediği kitap da Büyük İskender'in Asya seferi esnasında bulunmuş ve imha edilmiştir. İranlılar, Sasaniler döneminde (M. S. 224-651) ise kitap ehli olan Bizanslılardan geride kalmamak için dini metinlerini tekrar yazılı hale getirmişlerdir. Böylece sözlü gelenek olarak aktarılan Avesta'yı asırlar sonra tekrar yazılı hale getirmiş, kayıt altına almışlardır (Yıldırım, 2011: 155). Avesta'nın aslı da I. Darius zamanında yazılan nüshaları da günümüze ulaşmamıştır. Avesta'nın orijinal nüshası günümüze ulaşmadığından ne Zerdüş'tün aldığı vahyin mahiyetini ne de tam olarak Zerdüş'tlüğü bilebiliriz. Mevcut Avesta'da yer alan *gathalar*ın vahye dayandığı söylene de yukarıdaki tarihî açıklamalar da göz önünde bulundurulduğunda bu da akla pek yatkın gözükmemektedir (Bayraktar, 2013: 474-475). Bu gerekçeden hareketle değerlendirmelerimizi mevcut Avesta ve bunun yorumları üzerinden Medler'in ve Perslerin varlık hakkındaki görüşlerini incelemeye çalışacağız. Doğal olarak mevcut Avesta'daki görüşlerin hangilerinin Zerdüş't'e ve Zerdüş'tlüğe hangilerinin de tarihsel süreç içerisinde Perslerin oluşturulan yeni Zerdüş'tlüğe ya da mitolojiye dayandığını ayırt etmek de mümkün değildir. Çünkü bazı anlatılar da mitolojik unsurlarla iç içe geçmiş bir şekil de sunulmaktadır.

Zerdüş'tlükte Düalist Varlık Anlayışı

Persler, Medler'den etkilenmişler ve yeni bir Zerdüş'tlük geliştirmişlerdir. Yeni Zerdüş'tlükte hem Tanrı ve insan merkezli ahlaki iyi kötü düalizmi hem de "Medler ve Sakaların İran'a taşıdıkları Şamanizm kaynaklı insanı oluşturan beden ve ruh düalizmi" yer almaktadır (Bayraktar, 2013: 545). Mevcut Avesta'nın vahye dayandığı kısmı olarak kabul edilen Gatalara göre iyi ve kutsal olan *Ahuramazda* "Dünyayı düşünce yoluyla yaratmıştır." Burada bahsedilen yaratma hiçlikten ya da yokluktan yaratmadır. Zerdüş't, *Ahuramazda*'yı öncesiz, sonsuz ve mutlak güç olarak kabul etmektedir (Avesta, 2022: Yasna 31/7-8; Eliade, 2003: 382). Avesta'ya göre gök, su, toprak, sığırlar, bitkiler, kutsal adamlar; olumsuz güçler (*daevalar*), tüm enkarne dünya ve yaratılan tüm iyi şeylerden önce olan sözdür. Bunların hepsinden önce olan söz (Ahuna- Vairya), temel dualardır (Avesta, 2022: Yasna 16/1-2). Burada ilahi sözün varlıklardan önce olduğu belirtilmektedir. Bu sözün de Tanrı'yla eş zamanlı yani öncesiz olduğu dikkate alındığında tarihsel süreçte varlık kazanacak her şeyin tinsel varlık düzeyinde öncesiz olduğunu söyleyebiliriz. Türk mitolojisinde olduğu gibi Zerdüş'tlükte de varlığa karşı tanrısal düşünceye öncelik verilmektedir. Başlangıcı ve sonu olmayan *Ahuramazda* da yaratma edimini düşünce yolu ile

gerçekleştirmektedir. Ancak Türk mitolojisinde madde de Tanrı gibi ezeldir ve Tanrı sadece var olan malzemeyi kullanarak yaratma edimini gerçekleştirir.

Ahuramazda, yaratma edimini gerçekleştirirken ona *Adalet, İyi Düşünce, Bağlılık, Güç, Bütünlük ve Ölümsüzlükten* oluşan altı kendilik (*Amaşe Spentalar*) eşlik etmektedir. O, bu kendiliklerin ve *Spenta Mainyu*'nun da (İyilik Sever Ruh) yaratıcısıdır. Dolayısıyla o, *Angra Mainyu*'nun (Yıkıcı Ruh/*Ehrimen*) da yaratıcısı olması gerekir. Zerdüşt, *Ahuramazda* ile birlikte “bu kendiliklere de yakarır ve onları yüceltir” (Eliade, 2003: 382). *Ahuramazda*, bu altılı küçük ölümsüz tanrıyı, *Spenta Mainyu* aracılığıyla yardıma çağırır. Bunlar *Ahuramazda* ile birlikte yaratma edimini gerçekleştirirler ve onunla birlikte kutsal yediliyi oluştururlar. Avesta'ya göre bu kutsal yedili yaratma edimine iştirak etseler de bu “lütufkâr Tanrı'nın temel birliğine” hâle getirmez, çünkü *Ahuramazda* onların babası olarak nitelendirilir. Bu karmaşık ilişki Pehlevce metinlerde “meşaleden meşalenin tutuşturulması” olarak betimlenir (Boyce, 1979: 21). *Ahuramazda*'nın emrindeki kendiliklerin her birinin ateş, maden, toprak gibi kozmik bir unsuru yönetmesinin “soyut bir değer taşınması hem yaratıcı bir imgelem hem de kesin kurallara bağlı bir düşünce yetisini ortaya koymaktadır.” Zerdüşt, bu kendilikler ya da melekler sayesinde *Ahuramazda*'nın dünyaya nasıl müdahale ettiğini açıklamaya çalışmaktadır (Eliade, 2003: 385). *Ahuramazda*'nın başlattığı ikiz ruhlardan *Spenta Mainyu*, adaleti; *Angra Mainyu* ise kötülüğü tercih eder. Ateş, *Spenta Mainyu* ve kutsal ruhla; yücelerin yücesi olarak kabul edilen *Ahuramazda* da kendisinin bir görünümü olan Güneş ile özdeşleştirilir (Eliade, 2003: 393).

Zerdüştlükte sürekli olarak gerçekleşen değişim ve dönüşümün devamı için birbirine zıt iki gücün varlığı öngörülmüştür. Bu zıtlardan biri zekâ, ışık ve düzenin yaratıcısı/yaşamın efendisi olan *Ahuramazda* diğeri dünya yaratılırken ona kötülük enjekte eden *Yalan Cini, Yıkıcı Ruh* ya da *Ehrimen*'dir. Bu eşit metafizik güçler, evrenin başlangıcından beri varlıklarını devam ettirmektedirler, ancak bunlardan *Ehrimen* son evrede mücadeleyi kaybedeceğinden dolayı sonsuz değildir (Campbell, 2003: 179-180).

Zerdüştlükte evrenin ömrü dokuz bin yıl, Mazdacılık'ta ise on iki bin yıl olarak öngörülmüştür (Eliade, 1994: 121-122). *Ahuramazda* yaratma edimini iki aşamada gerçekleştirmiştir. O, önce her şeyi manevi ya da tinsel olarak var etmiş, akabinde de onları maddi olarak yaratmıştır. Pehlevce de tinsel yaratılış *menog*, maddi yaratılış da *getig* olarak adlandırılmıştır (Boyce, 1979: 25). *Menog*, maddi olmayan ya da tinsel olanı temsil eder ve maddi, fiziksel ve bedensel olanı ifade eden *getig* kelimesinin karşıtıdır (Boyce, 1979: XVI-XVII). Zerdüştlükteki varlık anlayışı Descartes'ın varlık anlayışını andırmakta ve onun düalist varlık anlayışı ile paralellikler taşımaktadır. Descartes'a göre sonsuz töz olan Tanrı, sonlu tözler olan zihinsel ve maddi tözleri yaratmıştır. Descartes'ın maddi ve zihinsel tözü, sonsuz töz olan Tanrı tarafından yaratıldığı gibi Zerdüştlükte de başlangıcı ve sonu olmayan Tanrı, varlıkları önce tinsel olarak yaratmış, akabinde de onları maddeyle buluşturmuştur. Descartes, zihinsel tözün asli özelliğini düşünme, maddi tözün özelliğini de yer kaplama olarak belirleyerek onların ayırt edici niteliklerini belirtmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi Zerdüştlükte de *menog* tinselliği ve tinsel yaratılışı, *getig* ise somutluğu veya maddi yaratılışı ifade etmektedir. Aslında ona göre gerçek anlamda töz Tanrı'dır. Düalist tözler olarak kabul edilen zihin ve madde Descartes'e göre kendi kendilerinin nedenleri değildir. Onlar Tanrı tarafından yaratılan tözlerdir. Zerdüştlükte de benzer bir durum söz konusudur. Öncesiz ve sonrasız olan *Ahuramazda* ruhu ve maddeyi yaratmıştır. Zerdüştlüğün bu töz anlayışı on iki bin yıllık yaratılış süreci açıklanırken de temel oluşturmaktadır.

Zerdüştü ontolojik anlayışta iyi-güzel olan şeylerin *Ahuramazda* tarafından kötü karanlık olanların ise *Ehrimen* tarafından yaratılmış olduğuna inanılır. Zerdüştlükte bu yaratılış üçer bin yıllık dört evrede gerçekleşir. Bu on iki bin yıllık sürecin ilk üç bin yıllık evresinde iyiliğin yaratıcısı *Ahuramazda*, varlıkları tinsel (*menog*) olarak yaratmıştır. İkinci üç bin yıllık evrede birinci evrede tinsel olarak yaratılanlar somutlaştırılmıştır (Sayım, 2004: 93; Bilge, 2013: 134-135). Ayrıca ikinci evrede, kötülüğün kaynağı ve temsilcisi *Ehrimen*, kaos halindeyken *Ahuramazda* altı büyük meleği (*Amaşe Spentaları*) yaratmıştır (Zafer, tarihsiz: 230). Bu altılı melek ya da kutsal ölümsüzler *Ahuramazda*'nın yanında bulunurlar. Onlar *Ahuramazda*'nın sıfatları, çeşitli görünümleri ve işlevleri olarak da kabul edilirler (Küçük ve Tümer, 1993: 109). *Ahuramazda* yine bu evrede sırasıyla gökyüzünü, suyu, yeri, bitkileri, hayvanları ve ilk evrede ruhları-bilinçleri yaratılan insanları yaratmıştır. *Ahuramazda*, yaratmadan önce o ruhlara bedenlenip kötülükle mücadele edip etmeyeceklerini sormuş, onlar da mücadele edeceklerine dair söz vermiş ve bedenlerine kavuşmuşlardır. Üçüncü evrede ise *Ehrimen*, *Ahuramazda*'nın yarattıklarına karşılık olarak altı zıt kuvveti yaratarak onun yarattıklarına zarar vermeye başlamıştır. *Ahuramazda*'nın yarattığı ilk insan (Gayomart) ve ilk boğa üç binli-iki bili yıllarda *Ehrimen*'in saldırılarına maruz kalmış,

akabinde de onun darbeleriyle insan sol tarafa, boğa da sağ tarafa devrilmiştir. Boğanın dağılan bedeninden bitkiler, tohumundan da hayvanlar türemiştir. *Gayomart*'ın toprağa düşen tohumundan *Mashya* ile *Mashyoi* oluşmuş ve kırk yıl toprakta adeta bitki gibi büyüyerek ilk insan çiftini oluşturmuşlardır (Zafer, tarihsiz: 230-231). Türk mitolojisinde olduğu gibi Zerdüştlükte de tohum önemlidir. Hayvanlar ve insanların maddi kökenleri *Gayomart*'dan dökülen tohumlara dayandırılmaktadır. Yaratıcı *Ahuramazda* olsa da doğal nedensellikten uzaklaşmamaktadır. Öncesiz olan *Ahuramazda* kozmik başlangıçta düşündüklerine varlık kazandırarak yoktan yaratırken bitki, hayvan ve insanların varlıkları ilk köke bağlanmaktadır. Bitkilerin ve hayvanların boğanın dağılan bedeni ile tohumlarından, insansa ilk insan örneğinden türetilmekte ve aralarında ontolojik bir ayırım yapılmaktadır. Bu evrede, ön görülen doğal süreç içerisinde varlıklar evrilerek bugünkü hallerine geldiği vurgulanmaktadır.

Dördüncü evrenin ilk bin yılında Zerdüş't gelmiştir; ikinci iki binin başında onun soyundan bir peygamber ve son bin yılın başında da Zerdüş'tün *Kasava* gölüne düşmüş olan spermelerinin bir bakireyle buluşması sonucunda *Saoshyant* (Mehdi) gelecektir. Bu evrede kötülüğün temsilcisi *Ehrimen*, *Ahuramazda* karşısında vermiş olduğu mücadeleyi dördüncü evrede kaybedecektir (Sayım, 2004: 94).

Zerdüştlükte varlıklar önce tinsel olarak (idea) yaratılmış sonradan somutlaşarak ete kemiğe bürünmüştür. Platoncu bir bakış açısıyla ifade edilecek olursa önce varlıkların ideaları/formları yaratılmış akabinde de bedenlenmişlerdir. Platona göre idealar başlangıcı ve sonu olmayan ontolojik gerçekliklerdir ve görüngüler alemindeki varlıkların formlarıdır. Görüngüler aleminde var olan her iyi şeyin ve değerlerin idealar aleminde bir aslı ya da formu vardır. Bu alemdeki oluş ve bozulmuş ideaların form kazanmalarından ve tekrar asli dünyalarına dönmelerinden ibarettir. İnsanın da idealar aleminde görüngüler dünyasına düşen bir ruhu vardır. İnsan öldükten sonra ruhu tekrar idealar alemine geri dönecek ve beden hapishanesinden kurtulacaktır. Zerdüştlükte ise ideaları yaratan tanrıdır. Örneğin, insan ilk evrede ruh ve bilinç olarak yaratılmıştır ve ikinci ve üçüncü evrelerde de bedenlenmiştir. İnsan öldükten sonra da farklı bir boyutta yaşayacaktır. Platon'a göre ise Demiurgos/ yaratıcı güç sadece başlangıcı ve sonu olmayan ideaların görüngülerine yansımaları sağlamıştır. Bu farklılıklara rağmen Zerdüştlükteki bu ontolojik modelin, Platon'un idealar teorisini çağrıştırdığını ve onu önceliğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Ahuramazda ve *Ehrimen*'in varlıkların oluş ve dağılımlarına yaptıkları müdahale Empedokles'in zıt kuvvetler olan sevgi ve nefrete atfetmiş olduğu önemi de çağrıştırmaktadır. Ayrıca Zerdüştlükteki bu dört evre ile Empedokles'in oluşu açıkladığı dörtlü evreyle de birtakım benzerlikler taşımaktadır. Empedokles'e göre oluşun birinci evresinde varlığa sevgi/aşk (Afrodit) hakimken, ikinci evrede nefret varlığa sokulmaya başlamış ve üçüncü evrede varlığa egemen olmuştur. Üçüncü evrede nefret varlığa hâkim olup onları ayırıştırılmışken dördüncü evrede tekrar sevgi varlığa hâkim olup onları bütünleştirir. Zerdüştlükte olduğu gibi Empedokles'in görüşlerinde de olumsuz/bozucu güç üçüncü evrede etkisini göstermektedir (Özden ve Elmalı, 2017: 69-70; Arslan, 2018: 271-272). Nitekim Empedokles'e göre tarihsel süreçte bazen sevgi bazen de aşk varlığa tesir eder. Sevgi varlığa nüfuz ettiğinde unsurların birleşmelerini ve iç içe geçmelerini sağlayarak birçok unsuru bir şey haline getirirken nefret onların dağılıp ayrılmasına neden olur. Bu bir oluş ve bozulmuş döngüsüne neden olur ve bu sonsuza kadar devam edecektir (Kenny, 2006: 15). Her ikisinde de dört evrenin bulunması ve zıt güçlerin karşılıklı müdahaleleri önemli oranda benzerlik taşımaktadır. Zerdüştlüğe göre on iki bin yıllık sürenin sonunda bu dünya hayatı sonlanıp başka bir boyuta geçilirken Empedokles'e göre zıt güçlerin karşılıklı müdahaleleri sonsuza kadar devam etmektedir. Dördüncü evreye ulaşıldıktan sonra tekrar birinci evreye dönülmektedir.

Zerdüş'ti eskatolojiye göre insanlar öldükten sonra tekrar dirilecekler ve son yargı gününde bireysel olarak hesaba çekileceklerdir. Yeniden birleşen ruh ve beden cennet ya da cehennemde sonsuza kadar yaşayacaktır. Zerdüş'tün sonsuz yaşam öğretisini geliştiren ilk peygamber olduğu da söylenebilir (Boyce, 1979: 29). Zerdüştlükteki bu sonsuz yaşam öğretisinin kökü Medler'in ve Sakaların sonsuz yaşam anlayışına dayanır. Bu öğreti Yunan filozoflarından Pythagoras üzerinde de etkili olmuştur. Pythagoras, ruh ve ruhun ölümsüzlüğü hakkındaki görüşlerinde Zerdüştlükten etkilenmiştir. Çünkü Medler ve Sakalar, ruhun ölümsüzlüğüne ve atalarının ruhunun yaşadığına inanmaktaydılar (Bayraktar, 2013: 549). Türk mitlerine göre de ruh ya *ak-süt-göl*'den ya da hayat ağacının dallarından gelerek bedenleriyle buluşur, ölümden sonra iyi ruhlar tekrar geldikleri yere dönerler.

Yeni Zerdüştlükte başlangıçta tek tanrı inancı içeren motifler ağırlıklı olsa da *Ahuramazda* tek tanrı değil, sadece tanrılar arasında ilk olan ya da başat Tanrı'dır. Avesta'da bu durum şöyle izah

edilmektedir: “Şimdi görüntüleriyle ikiz olarak ortaya çıkan bu ilk iki Ruh; düşüncede, sözde ve eylemde biri iyidir, diğeri kötü. Ve bu ikiz ruhlar başlangıçta bir araya geldiklerinde, yaşamı ve yaşam olmayanı yaratırlar ve sonunda en kötü varlık yalanı takip edenlerin olacaktır, En iyi varlık, doğruluğu takip edendir” (Avesta, tarihsiz: Yasna, 30/3-4). *Ahuramazda* iyi olanları yaratırken tamamen ölüm olan *Ehrimen* de negatif unsurları yaratır. (Avesta, 2022: Fargard, 1/3-20). *Ehrimen*, kurnaz ve şeytani dünyanın yaratıcısı olarak nitelendirilmektedir (Avesta, 2022: Fargard, XIX, 2/8). *Ahuramazda* ve *Ehrimen*’in güçleri de birbirine eşittir. *Ehrimen* tercihini yilandan (*druj*) yana kullanmış ve o, şeytanın simgesi olmuştur. *Ahuramazda*, kendi niteliklerini dile getiren yedi kutsal ölümsüzü yaratmıştır. Bu tanrılar onunla “aynı zihin, aynı ses, aynı harekete sahiplerdi.” O, yedi ölümsüz tanrıyı ve insanı yaratarak kendine müttefikler oluşturmuştur. “Artık her bir erkek kadın ve çocuk asha ve *druj* arasında bir seçimi yapmak zorunda kalmıştır” (Armstrong, 2019: 30-31). Avesta’ya göre maddi dünyanın yaratıcısı kutsal *Ahuramazda*, dünyayı ve insanları kötü niyetli *Ehrimen*’den dünyanın yedi bölgesini yöneten Ameşa Spentaların yardımıyla korur (Avesta, 2022: Fargard XIX, 2/11-13). *Daevalar*, varlıkların en kötüsü, kanunsuzu, sarhoşu, çirkini ve zararlısı olduklarından kendilerinin ve yandaşlarının otoriteleri reddedilmelidir (Avesta, 2022: Yasna, 12/4). Türk mitolojisindeki gibi Zerdüştlükte de Aydınlık-karanlık ve İyilik-kötülük arasındaki denge gözetilmiştir. Türk mitolojisinde *Ülgen* ve *Erlık*’in çocuk sayıları ile bu denge dillendirilirken Zerdüştlükte *Ahuramazda* ve *Ehrimen*’den her biri yaratıkları yedililer tarafından desteklenmektedirler.

Zerdüştliler, Güneş’i, ışığı ve ateşi bir sembol olarak kullanmışlar ve “bunları kendi başlarına bağımsız ilahlar olarak görmemişlerdir” (Bulfinch, 2015: 270). Işık saçan Güneş, aydınlığın kaynağı olan *Ahuramazda*’yı temsil ederken Güneş’i de ateşgedede yanan ateş ya da evde yanan ocak temsil etmiştir. Dolayısıyla Güneş ve ocak/ateş sembolik olarak *Ahuramazda*’yı temsil etmektedir. Rahipler (muğ) dini ritüellerini ateşgedede yaparlar. Çünkü aydınlığın ya da *Ahuramazda*’nın bulunduğu yerde karanlık ve kötü ruhlar bulunamaz (Korkmaz, 2013: 50-51). Ateşgedede yanan ateş *Ahuramazda*’yı ve Zerdüş’tü sembolik olarak temsil ettiğinden söndürülmemelidir. Kutsal ocakta yanan ateşi söndüren veya onun sönmesine aracılık eden karanlığa mahkûm olur. Etrafı aydınlatan ışığın söndürülmesi, karanlığın ve kötülüğün doğmasına sebep olur. Aydınlık/*Ahuramazda* varken karanlığın ve kötülüğün olması mümkün değildir (Korkmaz, 2013: 46-48). Ateş ya da ışık bir metafor olarak kullanılmaktadır. Ancak maksadı doğru bir şekilde ifade eden bir metafor değildir. Çünkü aydınlık/ışık varsa karanlık olmamalıdır. İyiliğin temsilcisi *Ahuramazda*’nın ışığı varken karanlığın temsilcisi *Ehrimen*’in olmaması gerekirken o dördüncü evrenin sonuna kadar varlığını devam ettirecektir. Türk mitolojik anlayışında Tanrı’ya kötülük izafe edilmediği gibi Zerdüştlükte de kötülükler *Ahuramazda*’ya atfedilmemektedir. O, kötülüklerin yaratıcısı olamayacağından kötülüklerin bir yaratıcısı ve sorumlusu olmalıdır. Kötülükleri inkara kalkışma yerine onların kaynağının başka bir güç olduğu ifade edilmektedir. Böylece kötülük probleminin oluşmasına karşı bir önlem alınmış ya da kötülük probleminin ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır. Çünkü kötülüğün kaynağı/ yaratıcısı Tanrı değil, *Ehrimen* ya da *Erlık*’tir. Ancak kötülüğün kaynağı olan *Ehrimen* ve *Erlık* kendi kendilerinin nedeni değil, *Ahuramazda* ve Gök Tanrı tarafından yaratılmışlardır. Bu durumda nihai olarak sorumluluk *Ahuramazda* ve Gök Tanrı’da olmaktadır.

Aryan kökenli olan İranlılar da Hintliler gibi duyumsadıkları her şeyde gizil bir gücün olduğunu hissetmişler ve tüm doğal güçleri bu çerçevede değerlendirmişlerdir. Buna göre de doğal varlıklara ve doğa olaylarına kişilik atfetmişlerdir. Canlı, cansız ve tanrısal varlıkları ilahi ruhun bir tezahürü olarak görmüş, onlara karşı ölçülü ve saygılı davranmışlardır. “*Buna Avesta’da mainyu, Sanskritçe’de manya denilmiştir. Hepsini o canlandırmış veya bir araya getirmiştir*” (Armstrong, 2019: 24). Mezopotamya mitoslarında var olan her şeyin arkasındaki güç olan ilam, Aryanlar tarafından *mainyu/manya* olarak ifade edilmiştir.

Antik Hintli ve İranlı toplumlar ateşin alevinde bir Tanrı’nın varlığını hissetmişlerdir. Hintli rahipler o tanrıyı *Agni*, İranlılar ise *Athar* olarak adlandırmışlardır. Ateş iki türdür ve ateşin ilk türü, *Ahuramazda* harekete geçmeden önce de var olan sonsuz ışıktır. Bu *Ahuramazda*’nın da var olmasını sağlayan görünmez ateştir ve onun gibi her iyi varlık da özünü ateşten alır. Ateşten oluşan bu ezeli özlere “*fravarşi*” (fravarshi) denir ve bu kutsal, sonsuz fravarşilerin oluşturmuş olduğu tinsel birlik “*Ahuramazda*’nın sonsuz ışığını yansıtır” (Korkmaz, 2013: 402).

Fravarşi, doğumdan ve ölümden sonra da var olan ruhtur. *Fravarşi*, ruh/tin kavramıyla eşanlamlıdır. “*Ahuramazda*’nın ateşi onun ruhunun en cömert yanıdır. Bu nedenle onun ismi tüm isimlerin en güçlüsüdür. Ey Rabbin Ateşi” (Avesta, 2022: Yasna, 36/3)! Avesta’ya göre ateş *Ahuramazda*’nın hem ruhu hem de oğlu olarak betimlenmektedir (Avesta, 2022: Yasna, 4/17; Yasna,

6/12). Bu inanışın yanı sıra insanların ruhlarının da ateşten geldiği ve ölümden sonra tekrar göksel olan ateşe çekilip onula birleşeceğine inanılır (Korkmaz, 2013: 58-59). Mevcut Avesta’da iyi, gerekli ve iyilikçi *fravaşilere* ibadet edildiğinden de bahsedilmektedir (Avesta, 2022: 12. Frawardin Yasht/ 85): “*Ahura’ya, Mithra’ya, yıldızlara, aya ve güneşe, sadıkların ışıltılı, görkemli, iyi, yiğit ve cömert fravashilerine ibadet ederiz*” (Avesta, 2022: Yasna, 6/11).

Zerdüştlükte olduğu gibi Antik Yunan’da da tanrılar doğal güçlerin kutsallaştırılması sonucu doğmuştur. Herakleitos’tan asırlarca önce ateşi Aryanlar tanrılaştırmıştır. Herakleitos’a göre de ateş hem varlığın ilkesi hem de tanrıdır. O, bir gün evinde ateşin karşısında otururken kapısının önünde bekleyen misafirlerine içeri girin “*tanrılar burada*” demiştir. Herakleitos, büyük bir ihtimalle “*tanrılar burada da var*” derken ateşi kastetmiştir (Jaeger, 2016: 42). Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere Herakleitos’un *arkhesi* olan ateş aynı zamanda tanrısal olan ya da tanrı olarak sunulmuştur. Herakleitos’tan kalan pasajlar incelendiğinde ateşi; *arkhe*, logos ve tanrı yerine kullandığı anlaşılmaktadır. Bu verilerden hareketle Herakleitos’un arkesi olan ateş ile Zerdüştlükteki tanrısal olan ateş arasında ciddi benzerlikler kurulabilir. Her ikisinde de ateş hem tanrısal akli hem de tanrısal ruhu temsil etmektedir. Ayrıca insanlar ve diğer canlılar da bu tanrısal akıldan bir kıvılcım taşımaktadır. Yine her ikisine göre de ateşten gelen her şey tekrar ateşe dönecektir.

Zurvanizm’de Düalist Varlık Anlayışı

Antik dönemde İran coğrafyasında düalizmi esas alan dini görüşlerden biri de Zurvanizm’dir ve yeni Zerdüştlüğün sapkın bir yorumu olarak değerlendirilmektedir. Bayraktar’a göre ise Zurvanizm, Zerdüş’ten önce Saka Türklerinin yaşadığı bölgede ortaya çıkmıştır ve Sakaların bir boyuna ait kurucusu olmayan dini bir görüştür. Bazı batılı araştırmacılara göre de Zurvanizm, Türk soyundan olan boylardan birine aittir (Bayraktar, 2013: 471). Zurvanizm’e göre Sonsuz Zaman her şeyin kaynağıdır ve bu bir prensip haline getirilmiştir. Zaman ve kaderin tanrısı *Zurvan*’ın sınırsız zaman/ebedi tanrı ve dünyevi tanrı olarak iki görünümü vardır. *Zurvan* belirli oranda insanın kaderi üzerinde de etkindir. Sonsuz zaman anlamına da gelen *Zurvan*, iyilik tanrısı *Hürmüz* (*Ahuramazda*) ile karanlık tanrısı *Ehrimen*’in babasıdır (Korkmaz, 2013: 552-553). Dönemle ilgili İran’daki teolojik yaklaşımları anlatan Ermeni tarihçiler şu rivayeti aktarmaktadırlar: *Zurvan* kral olacak bir erkek çocuk için bin yıl ibadet eder ve kurbanlar sunar. Nihayetinde *Hürmüz* ve *Ehrimen*’e gebe kalır. Bu ikizlerden ilk doğana dünyanın hükümrانlığın vereceğine söz verir. Bu bilgiyi öğrenen *Ehrimen* anasının karnını yararak kardeşi olan *Hürmüz*’den önce dünyaya gelir. *Zurvan*, bunun beklediği çocuk olmadığını analar ve dünyanın hükümrانlığını ona vermek istemez, ancak *Ehrimen* anasına verdiği sözü hatırlatır. Bunun üzerine *Zurvan*, *Ehrimen*’e dokuz bin yıl hükümrانlık sürme hakkını verir ancak bu sürenin sonunda dünyanın hâkimi *Hürmüz* olacak ve kıyamete kadar hüküm sürecektir (Haug, 1907: 13-14). Şehristani’nin aktardığına göre de *Hürmüz* ve *Ehrimen*, *Zurvan*’ın ikiz çocuklarıdır. *Ehrimen* annesinin karnını yararak *Hürmüz*’den önce dünyaya gelmiş ve dünyayı ele geçirmiştir. *Ehrimen* kararsızlıktan, *Hürmüz* ise ilimden meydana gelmiştir. Bu Zerdüş’tanrılarından biri iyiliğin diğeri kötülüğün kaynağıdır, ancak asıl olan iyiliktir kötülük ve karanlık sonradan oluşmuştur (Bayat, 2011: 83). Bu iki güç arasında savaş sürüp gitmektedir. Ancak sonunda iyilik/aydınlık, kötülük ve karanlığa egemen olacaktır.

Zurvanizm’in kozmolojik anlayışına göre soyut ve somut her fenomenin aşkın bir göksel aslı bulunur ve bu “*Platon tarzı bir ideaya tekabül eder.*” Her kavram ve nesnenin *menok* ve *getik* olarak iki veçhesi vardır. Görüngünün (*getik*) ötesinde görünmez (*menok*) bulunur. Bir görünür gök bir de görünmez gök bulunur. İçinde yaşadığımız Dünya, göksel dünyanın karşılığıdır. Görüngüler dünyasında var olan, uygulanan her edimin göksel dünyada asli bir karşılığı vardır. Yaratılış çift boyutludur ve evrendoğum bakımından *menok* ya da göksel asli dünya, görüngülerden/*getik* önce gelir (Eliade, 1994: 21). İran inanışlarına göre gökle bağlantılı olan kutsal Haraberazati Dağı dünyanın merkezinde yer alır (Eliade, 1994: 27). İran felsefi düşüncesinde bulunan var olanların ideal alemde asıllarının ya da formlarının bulunduğuna yönelik görüşler, Platon’un üzerinde doğrudan ya da dolaylı yollardan etkili olmuştur. “*Platon’un sisteminin en azından bazı unsurlarının İran-Babil kökenli olduğu gittikçe akla daha yakın görünmektedir*” (Eliade, 1994: 121-122). Modern felsefe döneminde ise Voltaire, Schopenhauer ve Nietzsche gibi önemli filozoflar Zerdüş’tü kendilerine “*ülküsel düşünme modeli*” olarak görmüşlerdir. İnsanın gerçekliğinin ve asli doğasının iradi olduğu yönündeki görüşlerin oluşmasında Zerdüş’tün önemli bir yeri olduğu ifade edilebilir. (Bayraktar, 2013: 557-558).

SONUÇ

Türklerin varlık anlayışına Orhun Yazıtlarında, mitolojik anlatılarda ve destanlarda yer verilmiştir. Mitolojik anlatılar bazen arkeolojik bulgularla da örtüşmektedir. Yazıtlar siyasi maksatla hazırlanmış olsa da varlık hakkında görüşlere de yer vermektedir. Yazıtlarda gök, yer ve insanın yaratılmış olduğu edilgin cümle yapısıyla ifade edildiğinden yaratma edimini gerçekleştiren güç belirsiz kalmaktadır. Edilgin cümle yapısıyla olsa da evrenin ve insanın yaratılmış olduğu vurgulanmakta, Türklerin varlık hakkındaki temel görüşlerini içermektedir. Yazıtlarda *Umay* ve kutsal yer-sulardan bahsedilse de Gök Tanrı'nın her şeyin üzerinde olduğu ifade edilmektedir. Bu vurgulardan hareketle Yazıtlara göre yaratıcının Gök Tanrı olduğu söylenebilir. Bu yorum Türk mitolojik anlayışı tarafından da desteklenmektedir. Türk mitolojisinde de varlığın kaynağı ya da ilkesi sorgulanmıştır. Türk Mitolojisine göre tanrılar, su (deniz), suyun içindeki taş ve tohumlar öncesizdir. Antikçağ Yunan felsefesinin ilk dönemlerinde olduğu gibi varlığa kaynaklık eden madde de öncesiz olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla yaratılmış olduğu kabul edilen gök, yer ve insan öncesiz olan tanrıların müdahalesiyle bir başlangıcı olmayan maddi öğelerden yaratılmıştır. Türk mitolojisinin bazı anlatılarında öncesiz olan maddi unsurlardan evrenin yaratılışı tanrıların bir edimi olarak sunulmuştur. Örneğin. Gök Tanrı ve Ak Ene, Ülgen'e yaratma edimini nasıl gerçekleştireceğine dair öğütler vermektedir. Türklere ait bazı mitolojik anlatılarda tanrılar öncesiz olarak kabul edilmiş olsa da bazı anlatılarda da başat olarak kabul edilen Tanrı'dan diğer tanrıların türeyişi açıklanmış ve onlardan her biri göğün katlarıyla irtibatlandırılmıştır. Bu mitolojik anlatılarda başat olan Tanrı farklı Türk boyları tarafından farklı isimlerle anılması, bir kavram kargaşasına da neden olduğu söylenebilir. Başat ya da Ulu Tanrı'yı bazı boylar *Ülgen*, bazıları *Kayra Kan* bazıları da farklı isimlerle anmışlardır. Anlatıların benzerliğinden hareketle başat olarak kabul edilen Tanrı'nın ismi ne olursa olsun onunla Gök Tanrı'nın kastedilmiş olduğunu ifade edebiliriz.

Kozmik sürecin başlangıcında Gök Tanrı'dan diğer tanrılar türemiştir. Göğün en üst katından başlayarak alt katmana kadar bir derecelendirme yapılmakta ve tanrılar göğün katlarıyla irtibatlandırılmaktadır. Bu konuda çelişkili anlatılar olmuş olsa da zamanla başat tanrı olarak kabul edilen Ülgen'in dokuz oğlu ya da kızının kabul edilmesi ve Türklerin göğü dokuz katmanlı olarak düşündüklerini söyleyebiliriz. Bu, görüş siyasi ve dini ritüellerle de örtüşmektedir. Türk mitolojisinde tanrıların türeyişi ve onların göğün çeşitli katlarıyla irtibatlandırılması sudûr teorisini andırmaktadır. Türk mitolojisindeki tanrıların türeyişi ile birlikte göksel katmanlar oluşmuş ve her katmana bir tanrı yerleştirilmiştir. Bu yaratılış anlayışının Fârâbî ve İbni Sînâ gibi Türk filozoflarının sudûr anlayışlarına da kaynaklık etmiş olduğunu söyleyebiliriz. Fârâbî ve İbni Sînâ, yaratılışı sudûr teorisiyle açıklamışlardır. Onlara göre olumsal varlıklar, Zorunlu Varlık'tan sudûr etmişlerdir. Zorunlu varlığın kendisini bilmesi sonucunda ayrık akıllar ve onların felekleri oluşmuştur. Sudûr teorisinde mitolojik unsurlar elenmiş ve kurgusal bir teori ileri sürülmüştür. Böyle olmasına rağmen Türk mitolojisindeki türeyiş ile sudûr teorisinin arasında önemli benzerliklerin olduğunu söyleyebiliriz.

Türk mitolojisine göre Gök Tanrı hem alt-yüce tanrıların hem de Erlik'in ilk nedenidir. Ancak yaratma edimi ya da varoluş alt-yüce tanrılar ile Erlik tarafından gerçekleştirilmektedir. Bundan dolayı düalist bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Doğal ve ahlaki iyiliklerin kaynağı alt-yüce tanrılar; doğal ve ahlaki kötülüklerin kaynağı ise *Erlık*'tir. Kötülükleri Gök Tanrı'ya isnat etmeyerek kötülük probleminin kaçınılmıştır. Ancak doğal ya da ahlaki kötülüklerin kaynağı Erlik'in olduğu ifade edilirken onun da Gök Tanrı tarafından yaratılmış olduğu göz önünde bulundurulmamıştır. Çünkü kötülüklere kaynaklık edecek negatif gücün yaratıcısı da nihayetinde Gök Tanrı'dır.

Türk mitolojik anlatılarındaki kozmik süreç öncesindeki düalite kozmik süreç başladıktan sonra da devam etmektedir. Yerde ve gökte ne varsa onun bir de ruhu vardır. Hata her bir göğün de kendine ait bir ruhu bulunmaktadır. İnsan da ruh ve bedenden müteşekkil düalist bir varlıktır. İnsan dünyaya gelmeden önce ruhu *hayat ağacının* dalları arasında ya da *süt ak gölde* bulunur. Ruh göğün üs katlarından gelerek bedenle buluşur ve bedenden ayrıldıktan sonra da asli vatanına geri döner. Türk mitolojik anlayışına göre var olan her şeyin bir de tinsel/ruhsal boyutu bulunmaktadır.

İran coğrafyasında Medler döneminde Türklerin varlık anlayışına yakın görüşler ileri sürülmüştür. Medler döneminde Zerdüştlükte hem ontoloji hem de değerler alanında düalist bir görüş geliştirilmiştir. Zerdüştlükte yaratma edimi aydınlığın/iyiliğin temsilcisi *Ahuramazda* ve karanlığın/kötülüğün temsilcisi *Ehrimen* tarafından gerçekleştirilmektedir. *Ahuramazda* iyi, *Ehrimen* ise kötü olanları yaratmaktadır. Bu iki gücün yaratma edimleri Türk mitolojisindeki Gök Tanrı ve *Erlık*'in edimlerine benzemektedir. Türklere de Zerdüştilerde de Tanrı'ya herhangi bir eksiklik atfetmemek adına

kötülükler *Erlık* ya da *Ehrimen*'e yüklenmektedir. Böylece Tanrı kötülüklerden tenzih edilerek kötülük problemi de çözülmeye çalışılmıştır. Türk mitolojisinde olduğu gibi Zerdüştlükte de var olan her şeyin bir tinsel yönü bir de maddi yönü bulunmaktadır. İnsan da düalist bir varlıktır. İnsan birinci evrede ruh olarak yaratılmış, ikinci evreden sonra da ruh ve beden olarak yaratılmıştır. Bedenin dağılmasından sonra da ruh başka bir boyutta yaşayacaktır. Bu karşılaştırmadan da anlaşılacağı üzere Türklerin ve İranlıların düalist varlık anlayışları büyük oranda birbirleriyle örtüşmektedir. Bu benzerliğin ana sebebi iki düşünce sisteminin de aynı kökten beslenmiş olmaları gösterilebilir. Bu düalist anlayış tarihsel süreç içerisinde filozoflar üzerinde de etkili olduğu ya da bu görüşlerle bazı filozofların düalist varlık görüşlerinin koşut olduğu söylenebilir. Platon'un idealar kuramı ve Descartes'in düalist töz anlayışıyla önemli oranda örtüşen ve onları önceleyen bir varlık görüşünün ileri sürüldüğünü söyleyebiliriz.

Yazarlık Katkısı

Bu araştırmanın tamamı tek yazar tarafından yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Bu araştırmanın verileri doküman incelemesine dayalı olarak toplanmıştır. Dolayısıyla çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA

- Armstrong, K. (2019). *Büyük Dönüşüm Eksen Çağı ve Dinsel Geleneklerin Başlangıcı*, (Çeviren: B. Baysal). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Arslan, A. (2018). *İlkçağ Felsefesi Tarihi 1 Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*, (9. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri* (2022). (Çeviren: A. Küçükkahraman). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Avesta Zerdüştilerin Kutsal Metinleri* (tsz.). <https://turuz.com/book/title/Avesta/> adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- Bayat, F. (2011). *Türk Mitolojik Sistemi-I Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A. Ş.
- Bayraktar, M. (2013). *Medler ve Türkler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bıçak, A. (2009). *Türk Düşüncesi I Kökenler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bilge, E. (2013). Kutsal Metinlerde Yaratılış. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), 127-162.
- Boratav, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, (Çeviren: R. Özbay). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Boyce, M. (1979). *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, London: Routledge & Kegan Paul. <https://www.dnzt.org/images/BOOKS-PHOTOS/ENGLISH%20BOOKS/Zoroastrians-Their-Religious-Beliefs-and-Practices-MaryBoyce> adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- Bulfinch, T. (2015). *Klasik Yunan ve Roma Mitolojisi*, (Çeviren: Ö. U. Hoşafçı). İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ.
- Campbell, J. ve Bill M. (1990). *The Power of Myth*. (Ed. Betty Sue Flowers). New York: Anchor Books.
- Campbell, J. (2003). *Batı Mitolojisi Tanrı'nın Maskesi*, (3. Baskı.), (Çeviren: K. Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalacı Yayınevi. www.academia.edu/8568921/ adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- Eliade, M. (1994). *Ebedi Dönüş Mitozu*. (Çeviren: Ü. Altuğ). Ankara: İmge Kitabevi. <https://www.academia.edu/36208148/> adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm İkel Esrime Teknikleri*, (Çeviren: İ. Birkan). Ankara: İmge Kitabevi. <https://www.academia.edu/36208170/> adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- Eliade, M. (2003) *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt 1 Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, (Çeviren: A. Berktaş). İstanbul: Kabalacı Yayınevi, www.academia.edu/45657488/ adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- Ercilasun, A. B. (1988). Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler. *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı-Belleten*, 34(1986), 13-16.

- Erdoğan, İ. (2020). Farabi'nin Akıl Anlayışının Eski Türk Düşüncesi ile Bağlantısı Üzerine. (Ed.: E. Demirpolat ve R. Çelik). *Muallim-i Sâni Uzlukoğlu Farabi İçinde* (s. 177-206). İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.
- Ergin, M. (2013). *Orhun Âbideleri*. Ankara: Boğaziçi Yayınları A.Ş.
- Haug, M. (1907). *Essays on the Sacred Language, Writings, and Religion of the Parsis*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd. archive.org/details/cu31924023157104/ adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. www.academia.edu/4994320/ adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- Jaeger, W. (2016). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi* (2. Baskı), (Çeviren: G. Ayas). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kenny, A. (2006). *An Illustrated Brief History of Western Philosophy*. Blackwell Publishers Ltd. <https://svetlogike.files.wordpress.com/2014/02/> adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- Korkmaz, M. (2013). *Zerdüş Dini İran Mitolojisi*. Ankara: Alter Yay. Rek. Org. Tic. Ltd. Şti.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*. (2014). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Küçük, A. ve Tümer, G. (1993). *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Ögel, B. (2014a). *Türk Mitolojisi*, (1. Cilt), (6. Baskı). İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2014b). *Türk Mitolojisi*, (2. Cilt), (5. Baskı). İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özden, H. Ö. (2014). *Resimlerle Türk Düşünce Tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Özden, H. Ö. ve Elmalı, O. (2017). *İlkçağ Felsefe Tarihi Metinlerle*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve Şamanlık*. (Çeviren: A. Temir, T. Andaç ve N. Uğurlu). İstanbul: Örgün Yayınevi. <https://www.academia.edu/36208183/> adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- Reyhan, E. ve B. C. Tülin, (2015). *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çeviren: A. Kazancıgil). İstanbul: İşaret Yayınları. <https://www.academia.edu/35006997/> adresinden 09.10.2022 tarihinde erişildi.
- Roux, J. P. (2015). *Eski Türk Mitolojisi*, (Çeviren: M. Y. Sağlam). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Sarıtaş, S. (2018). Türk Mitolojisinde İyeler. (Ed. F. A. Turan ve M. Ozan). *Türk Mitolojisine Giriş* İçinde (s. 49-62). Ankara: Gezi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.
- Sayım, H. (2004). Zerdüştilk'te Kozmogoni ve Yaratılış. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(16), 91-101.
- Tekin, T. (2003) *Orhun Yazıtları Kül Tigin Bilge Kağan Tonyukuk*. (Der. ve Haz.: Mehmet Ölmez) İstanbul: Yıldız.
- Turan, F. A. (2018). Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı. (Ed. F. A. Turan ve M. Ozan). *Türk Mitolojisine Giriş*, (4. Baskı.) İçinde (s. 33-48). Ankara: Gezi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.
- Yıldırım, N. (2011). Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avesta. *Şarkiyat Mecmuası*, 0(18), 147-170.
- Zafer, T. (tarihsiz). *Ortadoğu Mitolojisi*. İstanbul: Mitoloji Tarihi Yayınları.